

Pedagogická
fakulta
Faculty
of Education

Jihočeská univerzita
v Českých Budějovicích
University of South Bohemia
in České Budějovice

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Pedagogická fakulta

Katedra Psychologie

Bakalářská práce

Využití rožnovské arteterapie u lidí bez domova

Vypracoval: Jitka Burešová

Vedoucí práce: Paedr. Evžen Perout

České Budějovice

2017

Prohlašuji, že v souladu s § 47 b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své bakalářské práce, a to v nezkrácené podobě fakultou elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

Datum 7. 7. 2017

Podpis studenta

Abstrakt

Bakalářská práce se věnuje současnému fenoménu bezdomovství v kontextu různých faktorů, které mají na vznik tohoto jevu zásadní vliv. Bezdomovství je v této práci uchopeno jako sociálně-patologický jev, který se vyskytuje na poli dnešní moderní společnosti. Práce pojednává o základním dělení bezdomovství tak, jak jej dělí autoři v českém prostředí, přičemž nabízí i širší pohled zahraničních odborníků zejména z Velké Británie. Bezdomovecký způsob života je popisován z hlediska souvisejících somatických a psychických onemocnění. V této části práce se zmiňuji o desocializaci člověka na ulici, vedoucí k úpadku osobnosti. Dále jsou zmíněny jednotlivé sociální služby, kde jsou uvedeny možnosti psychoterapeutické péče. Práce je dále zaměřená na schopnost vyrovnání se daného jedince se zátěžovými situacemi, které bezdomovství bezesporu obnáší. V této části je zmíněna schopnost adaptability jedince, její vznik a možné determinanty, které ji ovlivňují. V této souvislosti je popisován rozdíl mezi aktivními vědomými strategiemi zvládnutí zátěže a neuvědomovanými obrannými mechanismy u lidí bez domova.

Praktická část představuje výtvarně arteterapeutický program se skupinou bezdomovců, trvající šest měsíců. Cílem praktické části je nastínění metodického postupu arteterapeutické intervence a možností jejího využití u této cílové skupiny. Pozornost je zde zaměřena na sledování změn ve výtvarné tvorbě se zřetelem na výtvarný posun v souvislosti s metodickými instrukcemi. Poslední část bakalářské práce ilustruje a popisuje výtvarný projev bezdomovců nejen jako odraz jejich životních zkušeností, ale především jako názorný příklad jedinečnosti a originality využití arteterapie jako alternativní komunikační formu pro vyjádření lidských hodnot a základních potřeb osob bez přístřeší.

Klíčová slova: Bezdomovectví, desocializace, adaptace, obranné mechanismy, arteterapie.

Abstract

This bachelor thesis describes the current phenomenon of homelessness in the context of the various factors that have had a major influence on its creation. In this thesis, homelessness is considered to be a socio-pathological phenomenon of modern society. The basic disambiguation of homelessness as described by authors in the Czech environment and the wider view of foreign experts, especially from Great Britain, is examined. Homelessness is described from the point of view of the somatic and mental illnesses associated with it with a focus on de-socialization and the resulting personality decline. In addition, individual social services that provide care for the homeless with regard of individual ability are mentioned. This work also focuses on an individual's ability to cope with stressful situations related to homelessness. This part describes an individual's ability to adapt, the main determinants that affect or eliminate irreversible social degradation, and the difference between active conscious strategies and unconscious defense mechanisms of the ego. The defense and adaptation mechanisms of a homeless person do not fulfill their essential role of integration and socialization but instead transform their character and needs to make it possible for them to survive on the street.

The practical presents an art-therapy program with a group of homeless people that I conducted for six months. The goal of the practical is to describe the methodical progress of art-therapy intervention and the possibilities of its application. This part focuses on the changes in the visual arts with regard to the art shift in connection with the methodical instructions. The last part of the bachelor thesis illustrates the artistic expression of the homeless not only as a reflection of their life experiences, but also as an example of the uniqueness and originality of the use of art-therapy as an alternative form of communication to express human values and basic needs of homeless people.

Keywords: Homelessness, desocialization, adaptation, defense mechanisms, arttherapy

Vysoká škola: Jihočeská univerzita

Fakulta: Pedagogická

Ateliér arteterapie

Školní rok: 2016/2017

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

Využití rožnovské arteterapie u lidí bez domova

pro: Jitka Burešová, DiS

obor: Arteterapie

Název tématu: Využití rožnovské arteterapie u lidí bez domova

Název tématu v Aj: The use of elements of rožnovská art-therapy with the homelessness

Poděkování

Velmi děkuji panu PhDr. Evženovi Peroutovi, vedoucímu mé bakalářské práce, jehož cenné rady a podněty vysokou mírou přispěly k vytvoření této bakalářské práce.

OBSAH

Úvod.....	1
1 Fenomén bezdomovectví	3
1.1 Vývoj pojmu bezdomovectví a bezdomovec	4
2 Současné pojetí problematiky bezdomovectví	8
2.1 Základní dělení bezdomovectví.....	8
2.1.1 Zjevné bezdomovectví	8
2.1.2 Skryté bezdomovectví.....	9
2.1.3 Potenciální bezdomovectví.....	10
3 Příčiny bezdomovectví	12
3.1 Faktory subjektivní a objektivní	12
3.1.1 Faktory subjektivní (vnitřní).....	13
3.1.2 Faktory objektivní (vnější).....	14
3.2 Vliv nefunkční rodiny na osobnost jedince v kontextu bezdomovectví ..	14
3.3 Deprivace v dětství v kontextu bezdomovectví.....	16
4 Vliv bezdomoveckého způsobu života na lidský organizmus.....	19
4.1 Desocializace osobnosti člověka na ulici.....	19
4.2 Somatická onemocnění spojené s bezdomoveckým stylem života	21
4.3 Psychické důsledky bezdomovectví	22
4.4 Vznik psychických poruch jako reakce na bezdomovecký styl života.....	24
5 Pomoc lidem bez domova	27
5.1 Sociální služby pro osoby bez přístřeší.....	27
5.1.1 Terapie zaměřená na lidi bez domova.....	29
6 Adaptační a obranné mechanismy v kontextu lidí bez domova	31
6.1 Funkce obranných mechanismů	33
6.2 Vývoj adaptačních a obranných mechanismů na situaci bezdomovce ..	34
7 Psychoterapie u lidí bez domova v AD Naděje.....	37
8 Arteterapie	41
8.1 Skupinová arteterapie	46
8.1.1 Projektivně interpretační rožnovská arteterapie	48
8.2 Práce s artefaktem v rámci intervenční rožnovské arteterapie.....	50
8.2.1 Rožnovská intervenční skupinová arteterapie	54
9 Využití arteterapie u lidí bez domova v ČR a zahraničí	56
II. PRAKTICKÁ ČÁST	62
10 Využití rožnovské arteterapie u lidí bez domova	62
10.1 Představení vlastní arteterapeutické práce u lidí bez domova.....	62
10.2 Vybrané techniky z arteterapie	63
10.2.1 Kazuistika pana T.....	64
10.2.2 Kazuistika paní K.....	71
10.2.3 Kazuistika pana M.	77
10.2.4 Kazuistika pana V.	84
11 Využití arteterapeutické intervence u lidí bez domova	91

11.1	Možnosti interpretace a analýzy výtvarné tvorby u lidí bez domova	.92
Závěr		95
Seznam zdrojů		97
Seznam obrázků a tabulek		102

Úvod

Dané téma jsem si zvolila zejména proto, že jsem měla možnost přiblížit se problematice bezdomovectví z pozice terénní a sociální pracovníce v denním nízkoprahovém centru pro lidi bez přístřeší Naděje v Praze. Během výkonu této profese jsem se rozhodla aplikovat své zkušenosti a poznatky ze současného studia arteterapie u cílové skupiny bezdomovců. Myšlenka vytvořit ucelený přehled možností a nabídky areterapeutické intervence v prostředí u lidí bez domova mě doprovází téměř celou dobu od chvíle, kdy jsem měla možnost se s těmito lidmi osobně setkávat.

Cílem mé práce je ozřejmit problematiku bezdomovectví v kontextu dalších vlivů, které různými způsoby zhoršují zdravotní stav jedince žijícího na ulici se zaměřením na změnu chování, potřeb i hodnot. Hlavní součástí tohoto cíle bude charakteristika vzniku adaptačních a obranných mechanismů, které se v praktické části snažím v souvislosti s teoretickými poznatky ozřejmit ve výtvarné produkci lidí, žijících na ulici. Těžištěm práce je popis procesuální složky výtvarné tvorby se zaměřením na její obsah a formu v souvislosti se změnami osobnosti jedince žijícího na ulici. Závěr práce bude obsahovat vlastní zhodnocení a shrnutí získaných poznatků během arteterapeutických aktivit s lidmi bez domova, a to zejména v rámci aplikace rožnovské arteterapie ve skupině bezdomovců.

Nejprve v práci přiblížuji povahu nejasností, které doprovázejí definice pojmu bezdomovec či bezdomovectví a nastiňuji otázku a smysl stereotypního vnímání lidí na pokraji naší společnosti. V kapitole se snažím charakterizovat bezdomovectví dle jeho základního členění na bezdomovectví skryté, zjevné a potenciální. Takové rozdělení je v pojetí bezdomovecké problematiky bezesporu důležitým poznatkem, neboť přibližuje často nám skryté a nevyřčené skutečnosti o způsobu života bezdomovců. Třetí část popisuje příčiny bezdomovectví, které jsou rozděleny na faktory subjektivní (životní okolnosti konkrétního jedince)

a objektivní (uspořádání společnosti). V následující čtvrté kapitole se budu věnovat vlivu bezdomoveckého stylu života na lidský organismus, jež popisuje fyzická onemocnění a psychické změny, které úzce souvisí se způsobem života na ulici. Pátá kapitola stručně shrnuje sociální služby a zařízení poskytované lidem bez domova a poukazuje na jejich cíle. Šestá kapitola, ve které popisují vznik a vývoj adaptačních a obranných mechanismů jako reakce na stres a zátěž, které se dále vyvíjí v rámci chronifikace bezdomovectví.

V rámci sedmé kapitoly je představena možnost psychoterapeutické pomoci lidem bez domova a osmá kapitola zmiňuje arteterapii jako léčebnou metodu, která je rozvíjena o popis rožnovské intervenční arteterapie se zaměřením na její skupinovou formu a práci s artefaktem. V tomto metodickém přístupu jsem klienty vedla při výtvarném zpracovávání zadávaných témat.

Tímto se přibližuji k popisu vlastní arteterapeutické činnosti s bezdomovci v nízkoprahovém denním centru Naděje, jejíž podobu představuji v praktické části. Tato podoba arteterapeutického zaměření je v České republice poměrně neprobádanou oblastí a mým záměrem je ozřejmit a popsat výtvarnou tvorbu u lidí se zkušeností se ztrátou domova nebo následným pobytem na ulici. Těžištěm praktické části je představení několika vybraných technik interpretační rožnovské arteterapie a popis jejich realizace s možností interpretace a analýzy výtvarné tvorby u lidí bez domova. K tomu slouží představení čtyř jednotlivých kazuistických prací, které podávají výpověď o výtvarném zpracování zadaných témat, jež jsou dále analyzovány s ohledem na jejich formu a obsah zpracování. Veškeré získané poznatky při aplikování arteterapeutické činnosti s bezdomovci předkládám v praktické části této práce se souhlasem všech autorů. Závěrem práce bude shrnutí získaných poznatků v rámci problematiky bezdomovectví a nastínění možností aplikace rožnovské arteterapie s touto specifickou, přesto velmi rozmanitou cílovou skupinou.

1 Fenomén bezdomovectví

Bezdomovectví je bezesporu zajímavým fenoménem současné doby a jeho problematika se dotýká každé země na světě. Bezdomovectví představuje jednoznačný společenský propad, který lze označit jako syndrom komplexního sociálního selhání. Model života na ulici, který s sebou nese ztrátu soukromí, možnost uspokojit základní potřeby a leckdy i sebeúctu, ukazuje, co je potřeba vydržet, aby v takovém životním stylu bylo možné přežít. (Vágnerová, Csémy, & Marek, 2013) Bezdomovectví není v Evropě novým fenoménem, ale novým je dnes prudký růst počtu bezdomovců a změna jejich skladby. Nejde přitom jen o nejkřiklavější případy lidí spících na ulicích a veřejných místech, ale i o jedince a rodiny žijící v nevyhovujících, nejistých či nebezpečných podmínkách. (Mareš, 1999)

Z psychologického hlediska je na bezdomovectví nejvýznamnější ztráta zázemí, jistoty a bezpečí domova i blízkých lidí, s nimiž by daný jedinec sdílel život, a s tím souvisejícího pocitu opory. Domov je spojen s jistotou soukromí, kam nikdo nesmí a které tak představují faktickou a symbolickou ochranu. Ztráta domova bývá spojena s obecnější nezakotveností, s neustálými přesuny z místa na místo a s chyběním pocitu sounáležitosti a příslušnosti k někomu či něčemu. S tím často souvisí i neschopnost a neochota jednat v souladu s obecně uznávanými pravidly a s ohledem na někoho jiného. Bezdomovectví tak člověka na jedné straně zbavuje tlaku na plnění různých požadavků, ale zároveň ho připravuje o ochranu, kterou standardní sociální začlenění poskytuje. Odchod na ulici velmi často nastartuje devastující životní trajektorii, která může být nevratná. (Vágnerová, et al., 2013)

Dle Průdkové a Novotného (2008) je bezdomovectví společenský jev, kterému předcházejí jednání a procesy vedoucí ke ztrátě domova, zázemí a jistot spojených se sociálním statutem. Postupně dochází k procesu vyloučení ze společnosti a tím jsou zasaženy všechny oblasti života postiženého jedince. Bezdomovectví svou podstatou naplňuje znaky sociální deviace, neboť je zřejmou odchylkou

od společenské normy (normou je v tomto případě myšleno bydlení, každodenní hygiena atd.). Bezdomovectví lze považovat za poruchu sociálního fungování, tedy poruchu rovnováhy mezi kapacitou zvládnání jedince a požadavky prostředí. Dle Vágnerové (2013) přináší marginalizace spojená s bezdomovectvím i společenskou stigmatizaci, protože majoritní společnost považuje život na ulici za jednoznačně zápornou odchylku od normy.

Problematika bezdomovectví je patrnější ve větších městech, a právě obyvatelé větších měst musí, ať chtějí nebo nechtějí, zaujmout k tomuto jevu určitý postoj. Zdá se, že po počátečním opovržení a bezradnosti, co si s touto "nádražní populací" počít, si společnost na přítomnost bezdomovců zvyká. Veřejnost vidí v bezdomovectví hlavně vnější znaky, které vnímá jako ohrožující faktor, zdroj možných nemocí, kriminality a případného útoku. Právě strach a odpor veřejnosti se stává jednou z bariér v reintegraci bezdomovce. Bezdomovec se chce vrátit do společnosti, jež ho nechce. (Marek, Strnad, & Hotovcová, 2012)

Vágnerová (2008) popisuje bezdomovectví z psychosociálního hlediska jako komplexní kategorii, kde nejde jen o vymezení vztahu k bydlení, ale o určitý způsob života. Tuto extrémní variantu akceptují lidé, jejichž osobnost je zásadním způsobem změněna a bezdomovci z tohoto důvodu nejsou schopni plnit mnohé společenské požadavky; někdy nejde o volbu, ale spíše o sociální pád, který nedokážou ovlivnit. Bezdomovectví je dle autorky výsledkem generalizovaného psychosociálního selhání spojeného se ztrátou většiny běžných rolí a úpadkem společenské prestiže.

1.1 Vývoj pojmu bezdomovectví a bezdomovec

Bezdomovectví je sociální jev, který se v nějaké formě a míře vyskytuje prakticky ve všech společnostech a ve všech obdobích (počínaje starověkem). Přitom jsou jeho podoby a rozsah různé v různých zemích a doznávají vývoje i v průběhu času. Problematika bezdomovectví se dotýká každé země na světě.

V globálním měřítku jde o velký problém ohrožující stabilitu jednotlivých zemí, případně je důsledkem válečných konfliktů či přírodních katastrof. V rozvojových zemích se týká dokonce většiny obyvatel. Bezdomovectví některých skupin obyvatel bývá výsledkem kulturního a národního příslušenství k té či oné skupině, nikoli důsledkem sociálního selhání. (Keller, 2013)

Vágnerová (2013) popisuje chronické bezdomovectví jako syndrom komplexního sociálního selhání, které se projevuje neschopností akceptovat a zvládat běžné společenské požadavky. Dle Hartla (2000) jde pouze o osoby bez bydliště, přespávající v parcích, pod mosty, v kanalizacích, nepoužívaných vagónech apod. (Marek, et al., 2012) se v rámci pojmenování problematiky bezdomovectví zabývá aspektem chybějícího domova a uvádí, že problém etymologie pojmu bezdomovec tkví ve významu slova domov. Dle Průdkové (2008) je domov pojmem s mnohem větším významem, než má význam přístřeší – je spojován se sociálním zázemím, tedy s rodinou a místem, kam se lze vrátit a uchýlit se tam. Souvisí s určitým stereotypem, jenž dodává člověku řád a bezpečí.

Pojmy bezdomovectví a bezdomovec jedny z pojmů, o které byl obohacen český jazyk v souvislosti se změnou politického režimu v naší zemi v roce 1989. Za éry komunismu se pojem bezdomovectví nepoužíval, přestože bezdomovci existovali. Bylo však nemyslitelné a zároveň trestné, aby někdo přežíval na ulici. Každý, byť zcela formálně musel někde pracovat a někam patřit, v opačném případě byl takový člověk trestně stíhán za příživnictví. V případě výrazů *bezdomovec* a *bezdomovectví* narážíme na terminologickou nejednotnost, a přestože pojem *bezdomovec* není pejorativní a v zahraničí užívaná označení jsou identická (*homeless, sans- Bari, Obdachlose*), stal se synonymem „zanedbaného, špinavého, zapáchajícího a obtěžujícího člověka.“ (Průdková & Novotný, 2008)

Ravenhilm (2016) ve své knize *The Culture of Homelessness* na definici bezdomovectví nahlíží poněkud odlišným způsobem. Nezaměstnanost

by prý neměla mít pro definování bezdomovectví určující význam. Bezdomovectví chápe jako slovo nesoucí emoční náboj, který v lidském uvažování předkresluje obrazy bezdomovců jako páchnoucí tuláky, kteří jsou špinaví, hladoví nebo odporní, závislí na alkoholu, hluční a opilí. Tento způsob vnímání bezdomovců ve smyslu dvou zmíněných stereotypů způsobuje nemalá příkoří a autor takové postoje vnímá jako jednu z hlavních překážek v řešení této vážné problematiky.

Autorka dále uvádí, že definice bezdomovectví úzce souvisí s cíly a charakterem organizací, které se této problematice věnují, jsou relativní a náchylné k variacím. Přesto takové definice vytvořily a zformovaly veřejnou politiku, slévají do jednotné formy veřejné mínění, identifikují příčiny a stanovují řešení. Autorka se přiklání k definici bezdomovectví, která se opírá o psychosociální aspekt a tvrdí, že bezdomovectví splňuje podmínku odloučení od společnosti, které se vyznačuje absencí či zeslabením sociálních vazeb, které člověka usazují a spojují do sítě vzájemně propojených sociálních struktur.

Termín *bezdomovec* prošel významnou proměnou a původně šlo o označení člověka bez státního občanství nebo domovského práva. V tomto významu dodnes chápe pojem *bezdomovec* český právní řád. Zákon o sociálních službách pojmenoval bezdomovce jako osoby bez přístřeší a osoby v nepříznivé sociální situaci spojené se ztrátou bydlení. Nikde však nedefinuje, kdo osobou bez přístřeší je. Sdružení evropských národních organizací FEANTSA, která byla pověřena Komisí ke zřízení Evropské pozorovatelny bezdomovectví, vypracovala v roce 1991 typologii bezdomovectví podle různé úrovně standardu, kde jsou rozlišeny osoby bez přístřeší, bez bytu, v nejistém bydlení a v bydlení nevyhovujícím. Pozorovatelna se jako první zabývala druhem, rozsahem a charakteristikou služeb poskytovaných bezdomovcům v Evropě. (Marek. et al., 2012) České právní normy znají pojem osoba bez přístřeší, kdy podle zákona č. 112/2006 Sb., o hmotné nouzi, může být osoba považována za osobu v hmotné nouzi, pokud nemůže uspokojovat své základní lidské potřeby z důvodu ztráty přístřeší. Sociální situaci

bezdromovství však nijak dále nespécifikují, ačkoliv je cílové skupině osob bez přístřeší určeno specificky několik druhů sociálních služeb. (Barták, M., 2004) Výraz, který používá zákon o sociálních službách, totiž osoba bez přístřeší, je komunikačně zcela nevhodný svým obsahem i formou – obsah není přesný, nikde není definovaný, je to forma tří slov odsouzena jen pro oficiální projevy. (Hradecký, a kol., 2007)

Podobně jako Ravenhilm (2016), která se v rámci definice bezdromovectví opírá o psychosociální aspekt, uvažuje Marek (2010) ve své práci Psychosociální bariéry v reintegraci bezdromovců. Dle Marka je české odborné literatury, dotýkající bezdromovectví jako psychologického fenoménu, jen velmi málo. V České republice neexistuje literatura, která by sledovala bezdromovectví z hlediska psychologie. Bezdomovectví dle Marka zůstává na pokraji zájmů psychologie možná díky tomu, že je obecně spíše považováno pouze za důsledek chování a možná za sociální problém, ale ne již za samostatný psychologický fenomén.

2 Současné pojetí problematiky bezdomovectví

Problematika bezdomovectví představuje závažný humanitární problém, který je však mnohdy opomíjen a podceňován. Všeobecně se o tomto jevu ví velice málo, informace veřejnosti jsou často zkreslené a neúplné. Bezdomovci jsou vnímáni jako sociální skupina, která žije na pokraji společnosti dobrovolně a tento způsob života jí zcela vyhovuje. Podobné názory jsou často konstruované tak, aby ospravedlnily přístup společnosti, která k bezdomovcům nezaujímá v podstatě žádný postoj než negativní. K pochopení charakteru bezdomovectví je nutné tento jev chápat jako proces s dynamickým vývojem a stadii. (Hradecký, 2004) V psychosociálním aspektu je to období životní krize, která je výsledkem generalizovaného selhání spojeného se ztrátou běžných rolí. (Vágnerová, M., 2004) Osoba se automaticky stává marginální součástí skupiny bezdomovců a cizincem ve vlastním okolí. (Zatloukal, 2006)

2.1 Základní dělení bezdomovectví

Pokud uvažujeme o dělení nebo typologii bezdomovectví, měli bychom připustit, že každá kategorizace tento jev velmi zjednodušuje, neboť bezdomovectví bývá komplexem několika jevů. (Hradecký, 2007) Bezdomovectví nespočívá pouze ve faktu, že člověk nemá kde bydlet, ale je to bezpochyby jednou z dnešních forem absolutního vyloučení. Charakteristika bezdomovectví zjevného, skrytého a potenciálního je zde uváděno tak, jak jej chápou autoři Průdková a Novotný (2008).

2.1.1 Zjevné bezdomovectví

Zjevní bezdomovci jsou ti, které většinou poznáme na první pohled podle zanedbaného zevnějšku, zápachu, znečištěného oděvu a podle jejich počínání (sbírání nedopalků cigaret, přehrabování se v kontejnerech, žebrání apod.)

Málokdy jsou bez zavazadel, protože u sebe mají veškerý svůj majetek. Žijí mimo standardní hranice sociálních norem a návyků, přežívají na veřejných místech a většina z nich vyhledává sociální pomoc jim určenou.

Poměrně velká je skupina "dobrovolných" bezdomovců, kteří na jinou formu života již rezignovali, a jejich ambice jsou neslučitelné s cíli lidí žijících ve většinovém proudu společnosti. Tito bezdomovci, s ohledem na míru jejich rezignace, si především chtějí obstarat jídlo, teplo a případně přístřeší.

Zjevní bezdomovci tvoří celkem malou podskupinu bezdomovců, jsou však velmi nápadní, někdy vzbuzují odpor či strach a laickou veřejností jsou nejintenzivněji vnímány. Ta si pak na základě setkání s nimi vytváří mylnou představu o bezdomovectví a celý tento složitý, závažný jev se zjednodušuje. Zjevní bezdomovci jsou dle mého názoru již ve fázi hlubokého odloučení od společnosti s nejnižší šancí se z této situace dostat.

2.1.2 Skryté bezdomovectví

Skrytí bezdomovci jsou ti, kteří jako bezdomovci obvykle žijí, ale nejsme to schopni na první pohled rozlišit. Svůj životní styl se snaží tajit a problémy různými způsoby skrývají. Doposud dbají o svůj vzhled, často mají i dobře padnoucí čistý oděv. Skrytí bezdomovci těmi zjevnými opovrhují a distancují se od nich. Mezi bezdomovci existuje též jistý druh hierarchie. Patří sem osoby, které v zimních měsících hledají pomoc a ubytování v azylových domech, ale po krátké chvíli setrvání v těchto sociálních zařízeních, odcházejí. Pomoc sociálních pracovníků nevyhledávají příliš často, neboť by jim potvrzovala jejich skutečný stav či fázi, ve které se nachází. Často mění místo svého pobytu, málokdy se zdržují delší dobu na jednom místě. Lze se domnívat, že skrytí bezdomovci tvoří mnohem větší skupinu než zjevní bezdomovci.

2.1.3 Potenciální bezdomovectví

Potencionální bezdomovci jsou lidé, kterým bezdomovectví bezprostředně hrozí a splňují určitá kritéria, díky nimž lze uvažovat o možném důsledku života na ulici. Tito lidé mají zpravidla střechu nad hlavou, ale jde často o bydlení nejisté. Na první pohled budí dojem, že bydlení mají, ale ve skutečnosti žijí ve složitých a nepředstavitelně obtěžujících podmínkách. Potencionálními bezdomovci jsou i mladí lidé, kteří prošli ústavní výchovou a nemají možnost návratu do rodiny, lidé propuštěni z výkonu trestu odnětí svobody, z psychiatrické léčebny nebo z terapeutické komunity, na které nikdo nečeká a kteří nemají kam jít. Dále jsou to lidé žijící v podnájmu (zvláště nebyla-li sepsána řádná nájemní smlouva, lidé rozvedení, nezaměstnaní a ti, kteří pracují pouze příležitostně a nelegálně, lidé závislí na návykových látkách, patologičtí hráči a další. Například v typologii bezdomovectví ETHOS (*European Typology on Homelessness and Housing Exclusion*) se ve vědecké zprávě (Edgar, & Meert, 2006) setkáváme s dělením bezdomovců s ohledem na stav úrovně jejich bydlení do těchto základních kategorií:

- **ROOFLESS** – osoby přespávající pod širým nebem (na ulici, v přírodě) či v noclehárnách pro bezdomovce;
- **HOUSELESS** – osoby bez vlastního bydlení, přespávající v azylových domech, či osoby zakrátko propuštěné z institucí (dětský domov, léčebna, věznice);
- **INSECURE** – osoby s nejistým ubytováním (u přátel, nelegální užívání objektu, ohrožení vystěhováním či domácím násilím);
- **INADEQUATE** – osoby s dočasným či nestandardním ubytováním (např. karavany), žijící v nevyhovujících podmínkách (nebytové prostory) či v přeplněných prostorách.

Dle Bartáka (2004) je často opomíjen pohled těch, kteří bezdomovství bezprostředně zakouší. Samotní bezdomovci považují označení bezdomovec

za hanlivé, kdy spíše nelibě přejímají své označení ze slovníku veřejnosti. V příloze č. 1 předkládám tabulku s tradičními slangovými výrazy bezdomovců. (Barták, 2004)

3 Příčiny bezdomovectví

Bezdomovci jsou velmi různorodí lidé z odlišných společenských vrstev, vyrůstali v různých rodinách, mají různý stupeň dosaženého vzdělání, jsou různého věku. Nalezneme mezi nimi zkrachovalé podnikatele, bývalé drogové bosse, invalidní důchodce, starobní důchodce, inženýry propadlé alkoholu, opakovaně trestané osoby, zestárlé kněze, lidi, kteří nikdy nepracovali, rozvedené, zadlužené, ale i svérázné dobrodruhy, které si bezdomovecký styl života zvolili dobrovolně a jimž vyhovuje (Průdková & Novotný 2008).

Nejranější traumata mají výrazný vliv na pozdější sociální adaptaci jedince zásadním způsobem, neboť výchova v dětství má mimořádný význam na utváření lidské osobnosti. Smysl výchovy dítěte je plnější zlidšťování člověka. Rodina a zejména matka zastupuje ve vztahu k dítěti lidskou společnost. (Kohoutek, 2009) Z hlediska rozvoje názorů a vztahů k jiným lidem, a nakonec i k sobě samému, je důležitá raná zkušenost v rámci utváření blízké vazby s osobou blízkou v okolí jedince. Tu dítě získává na základě prožití citové vazby s matkou, popřípadě i s dalšími blízkými osobami. Primární zkušenost s jistým a spolehlivým člověkem a s jasně diferencovanými sociálními signály je dobrým základem pro další rozvoj sociálně adaptačních schopností i celé osobnosti. Její chybění jej naopak narušuje a deformuje. Základ budoucího sociálního propadu může být v případě některých bezdomovců právě v ní. (Vágnerová et al., 2013)

3.1 Faktory subjektivní a objektivní

Faktory vedoucí k bezdomovectví a s bezdomovectvím související jedním z nejčastěji zkoumaných témat v příslušné odborné literatuře. Důvod je pochopitelný – jejich znalost je předpokladem adekvátní prevence tohoto jevu. V rozsáhlém šetření na toto téma, které uskutečnil Výzkumný ústav práce a sociálních věcí spolu s časopisem Nový prostor, se mezi příčinami bezdomovectví uvádí zejména ztráta rodinného zázemí, neexistence rodinného zázemí, ztráta

zaměstnání, případně s následnou snahou najít zaměstnání, zdravotní postižení, psychická porucha nebo nemoc, alkoholismus a závislost na drogách, závislost na hracích automatech a návrat z vězení. Tyto faktory mohou mít charakter příčin, podmínek, příp. tzv. spouštěčů, vzájemně se ovlivňují a v průběhu času se mohou pozměňovat. (Štěchová, Luptáková, & Kopoldová, 2008)

Filtzpatrick (2000) uvádí, že mnohé zahraniční výzkumy zachycují širokou škálu faktorů, které jsou rizikové pro vznik bezdomovectví. Opakovaně byly zjišťovány tyto skutečnosti:

3.1.1 Faktory subjektivní (vnitřní)

Podle Štěchové (at al., 2008) patří k faktorům vnitřním (osobnostním a vztahovým) celková sociální a osobnostní situace konkrétní osoby. Stručně řečeno jsou to interpersonální vztahy, struktura osobnosti, dále různé schopnosti a dovednosti a duševní či tělesné danosti, příp. poruchy a choroby. Mezi subjektivní faktory bývají někdy řazeny negativní morální vlastnosti, jako je nezájem o práci, alkoholismus, toxikománie a další závislosti. Bezprostředně může vést k bezdomovectví např. k odchodu z domova po hádce s rodiči nebo po manželském konfliktu, propuštění z vězení, odchod z dětského domova, finanční krize spojená s dluhy, prudké zhoršení duševního zdraví, zvýšený abúzus alkoholu a drog apod.

- sexuální a psychické zneužívání v dětství nebo dospívání;
- rodinné konflikty a rozvraty;
- pozadí péče místních autorit;
- delikventní chování či zkušenost s vězením;
- předchozí služba u armády, dluhy, nezaplacené nájemné, hypotéky;
- neshody v sousedství;
- zneužívání drog a alkoholu;
- vyloučení ze školy a nedostatek kvalifikace;

- zhoršení zdraví;
- nedostatek sociálně podpůrných sítí.

3.1.2 Faktory objektivní (vnější)

Štěchová (et al., 2008) řadí k vnějším (strukturálním, institucionálním) faktorům v širším slova smyslu celkovou sociálně-ekonomicko-politickou situaci, včetně politiky zaměstnanosti a bytové politiky, celkové společenské klima, včetně například vztahu občanů k marginalizovaným skupinám. V užším slova smyslu bývají mezi objektivní faktory podílející se na tomto jevu zahrnovány zejména nefunkční rodinné zázemí, rozpad rodiny a násilí v rodině. Marek a kol., (2008) podotýká, že zatímco systémové příčiny může odstranit stát, subjektivní příčiny musí změnit sám klient. Samotní bezdomovci udávají jako příčinu svého bezdomovectví nejčastěji partnerské rozvraty, rozvody a ztrátu zaměstnání. *„Rozpad rodiny byl jedním z nejčastějších příčin bezdomovectví mužů v devadesátých letech 20. století. Krize rodinných vztahů může mít za důsledek celkový pád osobnosti. Mnoho našich klientů se „rozchlastalo“ po rozpadu rodiny.“* (Marek, et al., 2012, p. 34)

3.2 Vliv nefunkční rodiny na osobnost jedince v kontextu bezdomovectví

Podobně to platí také u osob žijících na ulici. Výsledkem špatné výchovy v nefunkční rodině bývá nedostatečný rozvoj některých schopností, emoční nestabilita i zafixování dysfunkční strategie uvažování. Problematické chování může být projevem nápodoby rodičovského chování, důsledkem zanedbávání, citového strádání nebo prožitých traumat. Emočně neuspokojivý a stresující život v nefungující rodině vede k oploštění citového vývoje a k zafixování nežádoucích návyků a způsobů chování. (Vágnerová et al., 2013)

„Problém teoretického vztahu mezi nepříznivým prostředím v dětství a pozdějším antisociálním chováním však přinejmenším částečně může spočívat v genech, které sdílejí antisociálně se chovající děti se svými ekonomicky neúspěšnými, lhostejnými, zanedbávajícími, zneužívajícími a s vyšší pravděpodobností se rozvádějícími rodiči.“ (Koukolík & Drtilová, 2006, p. 75)

Příklady, kdy jedinec vyvíjí agresivní chování ve svém okolí v důsledku obrany, je mnoho. Identifikace s agresorem zaručuje zvýšení pocitu vlastní hodnoty a vyhnutí se sebeznehodnocení opíráním se o silnější ego druhého jedince, často rodinného příslušníka, například otce. Jedním ze zásadních identifikačních obranných mechanismů, který rozpracovala a popsala Anna Freudová v roce 1936, a který považuje za „jednu z nejsilnějších zbraní ega“, označuje identifikaci s agresorem. Tento obranný mechanismus se vyskytuje při zpracovávání intenzivních destruktivních fantazií a afektů, například při zpracovávání traumatických zážitků. Subjekt vystavený vnějšímu nebezpečí se identifikuje s útočníkem, přičemž se buď stane zodpovědný za agresivitu jako takovou, nebo fyzicky či morálně imituje osobu útočníka. Identifikace s agresorem má za následek obrácení agrese vůči sobě a v jiných případech se obrací navenek ke svému okolí. (Kaščíková, 2007)

Domácí násilí představuje specifickou negativní zkušenost, se kterou se dle různých studií, mladí bezdomovci setkávali často. Mnozí z nich opakovaně zažívali nadávky a hádky mezi rodiči, fyzické útoky byly běžné. Jejich obětí byla primárně matka, ale často jím trpěly i děti. Minimálně polovina z nich byla v dětství opakovaně nepřiměřeně bita, především svými biologickými nebo náhradními otci. Často šlo o rodiče závislé na alkoholu a drogách se sklonem k násilí nebo duševně nemocné. Traumatizující zážitek se sexuálním zneužíváním mělo 13 % ze třiceti dotazovaných dívek ve věku od 19 do 26 let v rámci výzkumu. (Marek, et al., 2013).

Násilné chování v rodině zahrnuje špatné zacházení s dětmi (zanedbávání péče o dítě, tělesné i sexuální zneužívání), násilí mezi dospělými členy rodiny

a špatné zacházení s lidmi starými. Zanedbávání a zneužívání dětí je příčinou spektra psychopatologických poruch v jejich dospívání a dospělosti. U těžce zneužívaných dětí se v dospělosti prokazují změny stavby a funkce mozku. (Koukolík, & Drtilová, 2006)

3.3 Deprivace v dětství v kontextu bezdomovectví

Termín deprivace (v českém překladu psychické strádání) značí ztrátu nebo strádání z nedostatku uspokojení důležité potřeby. Nejde o strádání fyzické, ale výlučně o nedostatečné uspokojení základních potřeb duševních tedy (psychická deprivace). Jedinci s nedostatečně uspokojenou citovou potřebou mívají běžně problémy v sociální adaptaci. Do jisté míry je riziková i skupina tzv. zdánlivě dobře přizpůsobených. Důležitým poznatkem je, že deprivace vzniká častěji v prostředí hygienicky vzorném, má dokonalé ošetření i dohled, ale jeho rozumový a citový vývoj je vážně narušen. (Langmeier & Matějček, 1974). Lidé, vychovávaní v ústavním zařízení, tvoří specifickou skupinu citově deprivovaných. (Vágnerová, 2008) Avšak poslední výzkumy prokazují čtenější přítomnost deprivace u dětí, které se svými rodiči ve skutečnosti žijí. Základní patogenní význam pro poruchy vývoje a charakteru má nedostatečné uspokojení afektivních potřeb, čímž vzniká emoční, afektivní deprivace. (Langmeier & Matějček, 2011)

Mezi zkoumanými bezdomovci je relativně vysoká četnost těch, kteří žili alespoň po určitou dobu v náhradní rodinné péči. V ústavu nebo v náhradní rodinné péči vyrůstalo z celkového počtu devadesáti zkoumaných mladých bezdomovců 20 %, což je relativně vysoké číslo. Uvedená hodnota vysoce významně přesahuje četnost takových lidí v celé populaci, která činí nanejvýš 1 %. (Vágnerová, et al., 2013) Na vzniku sociálně patologických jevů se ve většině případů podílí vliv rodinného prostředí a výchovy. Míra rezidence (odolnost či nezdolnost vůči působícím stresogenním vlivům daného jedince) je určující pro výskyt pozdějších problémů v sociální adaptaci v dospělosti. Většina jedinců tlaku a vlivu prostředí podlehnou. Až 70 % osob žijících v dysfunkčních rodinách,

má sklon chovat se podobně jako jejich rodiče. Rodiče se stávají nechtěnými modely pro rizikové chování. (Marek et al., 2012) *„Přijímají vlastnosti svých vychovatelů, jejich atributy a jejich mínění...Identifikace s útočником je tedy s pomocí nového obranného procesu následována aktivním útokem na vnější svět.“* (Freudová, 2006, p. 80)

Pochopení původu lidských problémů v souvislosti interakcí mezi základními potřebami malého dítěte a schopnostmi prostředí je odpovídajícím způsobem naplnit, nabízí i analytická psychologie. Jestliže základní potřeby dítěte naplňovány nejsou, konečnou afektivní reakcí na tuto skutečnost jsou emoce typu hněvu, zděšení, strachu a zármutku. Jelikož dítě nemůže v tomto stavu chronických negativních emocí žít, vytvoří si obranné struktury, které je před těmito ochromujícími pocity chrání. Konkrétně nevědomé obranné mechanismy jsou funkcí závažnosti traumatu, vývojové úrovně dítěte a jeho geneticky dané slabosti. Vývoj živého cítění se zpomaluje ve chvíli, kdy jsou tyto obranné mechanismy „zvoleny“ a zabudovány do psychické struktury. Tím je dán koncept „vývojového uvěznění“ (developmental arrest), které je ve výtvarné tvorbě poznatelné ve specifických znacích, zejména formální složky artefaktů. (Lhotová, 2010)

Z výše uvedeného je patrné, že citová deprivace může mít významný vliv na vývoj dítěte a jeho sociální adaptaci. Citová deprivace však není jediným určujícím znakem pro vznik psychogenních poruch a neschopnosti daného jedince ve společnosti fungovat. Je ale důležitým základem pro vývoj důvěry a vztahovosti k lidem a společenství, ve kterém jedinec žije. Citová deprivace pak může mít vliv na schopnost jedince vyrovnávat se zátěžovými situacemi, které zvládá jinak než lidé, kteří vyrůstají v citově vřelém a láskyplném prostředí.

U skupiny bezdomovců bývá původní orientační rodina dysfunkční nebo prakticky vůbec neexistuje. Jako děti byli tito lidé vystaveni nezájmu, podceňování, či dokonce násilí a zneužívání; byli z rodiny odejmuti, vyhnáni nebo sami utíkali a toulali se. Těmto lidem by bylo možné pomoci, pokud

by potřebnou oporu získali v době, která v jejich životě představuje zásadní mezník. Důsledky vlivu rizikové výchovy dítěte podrobněji rozvádí kapitola s názvem Adaptační a obranné mechanismy v kontextu lidí bez domova. (Vágnerová, 2008)

4 Vliv bezdomoveckého způsobu života na lidský organizmus

„Po příchodu na ulici se musí každý člověk vypořádat s pocity sociální izolace, osamělosti a se ztrátou soukromí. Pocit kompletního vyloučení neposiluje jen vědomí existence na okraji společnosti, ale i dezorientace v novém prostředí.“
(Vágnerová, et al., 2013, p. 700)

Je obecně uznáváno, že bezdomovství ovlivní širokou škálu aspektů života všech, kdo jej zakusí. Dle Bartáka (2004) je problém zdraví a dostupnosti zdravotnických služeb jeden z nejvýznamnějších problémů, který se v souvislosti s bezdomovstvím objevuje jak v České republice, tak v zahraničí. Zdraví popisuje jako významnou individuální i společenskou hodnotou, umožňuje naplnění individuálního lidského potenciálu i sociálního kapitálu a představuje podstatnou součást kvality života.

Chadima (2007) shrnuje vliv bezdomoveckého způsobu života v rámci snížení schopností k možné adaptaci zpět do společnosti následovně: Jejich schopnosti bývají snižované, neboť jim chybí základní kompetence nezbytná k přijatelné sociální adaptaci. Jejich volní vlastnosti nejsou rozvinuté, nebo jsou potlačené a nejsou schopni přiměřené autoregulace. Vágnerová (2008) dále poznamenává, že bezdomovci ulpívají na nefunkčních způsobech chování, které jim připadají vhodné zejména proto, že je používali jako zaběhlý mechanismus chování. Chybějí jim základní kompetence, které jsou nezbytným předpokladem k přijatelné sociální adaptaci.

4.1 Desocializace osobnosti člověka na ulici

„První kontakt s bídou je skrz naskrz zvláštní. Tolik jste o bídě přemýšleli – je to, čeho jste se celý život báli a o čem jste věděli, že se vám může dříve nebo později přihodit; a přece je to všechno úplně jinak...Jako první objevíte zvláštní poníženost

bídy; triky, do kterých vás nutí, složitou lakotu, obracení každé kůrky.“ (Orwel, 2015, p. 17)

Bezdomovecvi vede k aktivizaci strategií nezbytných k přežití, a nejde pouze o uspokojení základních potřeb, ale také jde o vyrovnání s vlastním sociálním propadem a s odsudky lidí z majoritní společnosti. V počátcích bezdomovecké etapy svého života se tito lidé zařadí do skupiny, v níž je přežití snadnější, ale na druhé straně se jí musejí přizpůsobit a přijmout její pravidla. Na ulici lze přežít, pokud se člověk naučí rozpoznat, co by ho mohlo ohrozit a bude se vyhýbat konfliktům, které by pro něj mohly mít nepříjemné důsledky. To ovšem znamená i opatrnost při navazování hlubších vztahů a preferenci nekonfliktních povrchních kontaktů. (Vágnerová, et al., 2013) Důsledkem povrchních a pouze účelových vztahů vzniká u těchto lidí neustálá nedůvěra a nejistota v mezilidských vztazích. Určitá citová zploštělost a „sobectví“ se projevuje vůči ostatním i vůči sobě; takové riziko zvyšuje i jejich citová deprivace, duševní porucha a závislost na návykových látkách. (Chadima, 2007) S tím je spojeno slabé ego, nedostatečná kontrola emocí a impulzů, převážná orientace na přítomnost a neschopnost plánovat a odkládat požitky. (Mareš, 1999)

Bezdomovci se pokoušejí zachovat zbytky pozitivního sebepojetí ve formě úniků a fantazií do minulosti, kterou staví do pozitivního světla. Pokud všechny dosavadní snahy dostat se z ulice ztroskotaly, další neúspěšný pokus o únik z bezdomovectví je útokem na jedincovo sebevědomí. Postupně získává všechny atributy a návyky bezdomovce, které souvisejí s přijetím nového životního prostoru jedince. Dochází tak k chronifikaci bezdomovectví. Mechanizmy zabraňující mu, aby se identifikoval s rolí bezdomovce, postupem času slábnou. (Marek et al., 2012) U lidí žijících bezdomoveckým způsobem života převažuje rezignační postoj a postupně se všeho vzdávají. Aspirační úroveň bezdomovců bývá hodně redukována a obvykle se omezuje jen na nejbližší konkrétní cíle. Mnozí z nich zauímají rezignovaný postoj bez očekávání čehokoli. (Vágnerová, 2008)

Hlavním znakem rezignace u lidí žijících bezdomoveckým způsobem života je myšlenka, že ulice přestává být provizoriem, ale je domovem. Postupem času reálná a hypotetická možnost k návratu do společnosti mizí, a to jak z pohledu pomáhajícího pracovníka, tak samotného klienta. (Marek, et al., 2012)

4.2 Somatická onemocnění spojené s bezdomoveckým stylem života

Z hlediska zdraví bezdomovců se samotné bezdomovectví stává významnou determinantou zdraví a životní situace bezdomovce představuje dominantní fyzickou a duševní zátěž, která v průběhu času roste. Somatické chátrání je důsledkem životního stylu bezdomovců. Bezdomovci nedodrží základní životosprávu, stravují se velmi nepravidelně a zpravidla to, co je momentálně dostupné. Zaživací problémy bývají zhoršovány abúzem alkoholu a masivním kouřením. Bývají často podchlazeni a své choroby přecházejí. (Hradecký, I., 2007)

Barták (2004) ve své knize představuje významný výzkumný počín v oblasti studia zdraví bezdomovců. Jedná se o projekt, provedený Wendy Binesovou v roce 1995 s názvem *The Health of Single Homeless People* (Bines, 1995). Tento výzkum prokázal, že mezi bezdomovci jsou v porovnání s většinovou populací méně zdraví, respektive více nemocní. Co se tělesného zdraví týká, byla u bezdomovců ve srovnání s většinovou bydlící populací zaznamenána vyšší incidence:

- **plicní onemocnění** (včetně TBC), ale také bolestí hlavy, kdy počet těchto problémů byl pro bezdomovce z ubytoven a nocleháren dvojnásobný, a dokonce trojnásobný u bezdomovců, kteří žili na ulicích;
- **kožní onemocnění** (zejména bérčovými vředů), kdy byla zaznamenána trojnásobná četnost;
- **onemocnění svalové a kosterní soustavy**, a to dvojnásobně.

Výše uvedený výzkum se svým zjištěním podobá zkušenostem se zdravotní péčí o tuto cílovou skupinu jedině praktické ordinace praktického lékaře

pro bezdomovce v Praze. Šupková (2007) ve své publikaci Zdravotní péče o bezdomovce v ČR uvádí, že na žebříčku nejčastějších onemocnění u bezdomovců ve sledovaném období 2005-2006 jsou nejvíce zastoupeny tyto kategorie onemocnění:

- **nemoci dýchací soustavy** (podle MKN-10);
- **nemoci kůže a podkožního vaziva** (podle MKN-10);
- **nemoci svalové a kosterní soustavy** (podle MKN-10).

Hospitalizace je jen dočasným řešením, po propuštění z nemocnice se situace opakuje. Riziko předčasného úmrtí je značné (důsledky dlouhodobého pití alkoholu, užívání drog, smrt podchlazením v opilosti, v důsledku úrazu, celkového vyčerpání organismu apod.) (Vágnerová, 2008)

„Kombinace drogové závislosti, trvalých symptomů psychózy a narušení běžného řádu propuštěním pacienta z nemocnice se zvyšuje riziko, že se znovu stane bezdomovcem do tří měsíců po ukončení hospitalizace.“ (Paton, 2005, p. 172)

Příkladem dobré praxe s umožněním následné péče a rekonvalescence po propuštění z nemocnice je zařízení Wytham Hall v Londýně. Wytham Hall bylo jako centrum pro zdravotní rekonvalescenci bezdomovců založeno v roce 1984. Hlavním cílem je poskytnout domácí péči bezdomovcům s fyzickým a psychiatrickým onemocněním. (Šupková, 2007)

4.3 Psychické důsledky bezdomovectví

„Životní styl každého z nás je úzce napojen na hodnotové orientace a motivace, které mohou být nevědomé, dynamické a proměnlivé. To, co je nejdůležitější, je vztah mezi vnitřním vyladěním člověka a vnější situací.“ (Hradecká & Hradecký, 1996, p. 47)

Barták (2004) uvádí, že většina sociálních pracovníků, upozorňují na fakt, že řada jejich klientů trpí závažnými duševními poruchami. Problémem, že psychicky nemocní bezdomovci nemají pravidelnou psychiatrickou péči a neberou potřebné léky. V případech, kdy se jedinec v důsledku duševního onemocnění ocitá v životě nebezpečných situací, je určitým řešením stanovení veřejného opatrovníka. Je však realitou, že zejména u osamělých lidí tento stav nikdo z okolí nezachytí. (Šupková, D., 2007) Psychické změny, které lze u bezdomovců pozorovat, mohou být jak příčinou, tak důsledkem jejich životního stylu.

„Citové prožívání bývá často otupělé a vyhaslé, zůstávají zachovány jen základní způsoby emočního reagování, vyjadřujícího pocity libosti či nelibosti. Bezdomovci se cítí zatíženi větším množstvím problémů, než je obvyklé, a proto bývají častěji hostilní a depresivní.“ (Vágnerová, 2008, p. 750)

Někteří z nich trpí mentální retardací, u některých došlo ke změně osobnosti, např. v důsledku dlouhodobého abúzu alkoholu a drog. Chybí jim sebeovládání, odolnost a vytrvalost. Chování se mohlo změnit v souvislosti dlouhodobého pobytu ve vězení, léčby nebo ústavní výchovy. Strategie chování je tím změněna a narušena, jsou to strategie chování, jež jsou v běžné společnosti nefunkční. (Chadima, 2007)

Autor dále uvádí, že bezdomovci mají mnohdy odlišné a většinou neuspokojené základní životní potřeby jako je stimulace, potřeba seberealizace a otevřené budoucnosti, naplnění citového vztahu, jistoty a bezpečí. Absence soukromí domova vede k otupělosti a k naivní sentimentalitě. Objevuje se idealizace minulosti a bývalého domova – vrcholem je jejich naprosté vyhasnutí; jejich „vůle“ je projevována maximálně „orálním způsobem“ (*báživá lhavost a velikářství, jež není primárně zaměřená na získání výhod, ale jejím cílem je podpora sebeúcty*). Nízké sebevědomí a sebeúcta vyplývají u bezdomovců

z vyhaslé *potřeby seberealizace*. Jsou zvyklí zaujímat *submisivní* i *asertivní model* jednání, například při žebrání. (Marek et al., 2012)

Hradečtí (1996) srovnávají uspokojování a změnu hierarchie potřeb u lidí žijících na ulici ve srovnání s Masowovou pyramidou lidských potřeb. Potřeba seberealizace zde bývá potlačena nebo zcela schází. (Vágnerová, 2008) Přežití na ulici vyžaduje schopnost zredukovat své potřeby na minimum, vyrovnat se s omezenými zdroji a zajistit si přijatelné bezpečí. (Vágnerová, et al., 2013) Podle Maslowa lze lidské potřeby dělit na potřeby základní a metapotřeby. Pokud nejsou potřeby základní alespoň do jisté míry uspokojeny, nedochází k uspokojení potřeb vyšších. Presentaci pyramidu změněných potřeb u lidí bez domova předkládám v příloze č. 2.

4.4 Vznik psychických poruch jako reakce na bezdomovecký styl života

Bezdomovecký způsob života zahrnuje rizikové faktory, které přímo ohrožují osobnost jedince a nepříznivě ovlivňují jeho duševní zdraví. Nedílnou součástí bezdomoveckého způsobu života je život v chudobě. Být chudý znamená ve většině případů být deprivován, je však nutné upozornit, že deprivace nemusí být průvodním znakem chudoby. Koncept deprivace je, vedle pojmů nerovnosti, sociální spravedlnost a vyloučení (exkluze), jedním z klíčových pojmů spojených v diskursu moderní společnosti s chudobou. Život v chudobě bývá popisován jako permanentní deprivace, mnohonásobná a hluboká. (Mareš, 1999)

Štěchová (et al., 2008) ve své závěrečné zprávě *Bezdomovectví z pohledu kriminologie* předkládá reprezentativní studie (Koegel, 1988; Hermanna & Vazquez, 1997; & Fichter, 1999) které ukazují relativně jednotné výsledky: u 70 -ti sledovaných osob bez domova se vyskytly symptomy minimálně jedné psychiatrické diagnózy (95 %). Převažují poruchy kvůli zneužívání alkoholu a depresivní poruchy. Schizofrenní poruchy zahrnují 14 % případů, mozkové, organické poruchy nebo demence 9 %. Ve srovnání s běžnou populací se jedná

o značně vyšší prevalence psychických onemocnění. Častá je také dualita onemocnění, zejména psychózy kombinované s poruchou způsobenou abúzem psychotropních látek. Stejný výzkum se zabýval sledováním i specifických rozdílů mezi bezdomovci a bezdomovkyněmi: u mužů byly častěji zjištěny poruchy v důsledku užívání alkoholu nebo drog, oproti tomu schizofrenie a afektivní poruchy byly zjišťovány častěji u žen. Z uvedeného poznatku může vyplývat hypotéza, že u mužů souvisí bezdomovectví spíše s vnějšími vlivy, u žen potom s vnitřními psychickými poruchami. Autorka dle výše uvedených studií shrnuje druhy psychických onemocnění spojených s bezdomoveckým stylem života níže. Častými diagnózami opakovaně zjišťovanými ve vyšší míře u bezdomovců (dle výše zmíněných studií) jsou:

- Psychózy;
- poruchy osobnosti;
- deprese, suicidita;
- hraniční osobnost (borderline);
- strach bez reálného opodstatnění (fobie);
- posttraumatické poruchy;
- závislosti.

Šupková, (et al., 2007) shrnuje zjištění Ordinace praktického lékaře pro bezdomovce v Praze, která se zaměřila na administraci výskytu duševních poruch v populaci bezdomovců v období 1. 1. 2005 – 31. 5. 2006. Ze studie lze konstatovat, že z hlediska rozlišení druhu psychického onemocnění a poruch jsou u nás nejvýznamněji zastoupeny závislosti, následují depresivní stavy, poruchy spánku, reakce na stres a poruchy přizpůsobení, nemoci schizofrenního okruhu, poruchy osobnosti a úzkostné poruchy. Vztah mezi užíváním drog a alkoholu a bezdomovectvím je oboustranný: lidé, kteří takové látky ve větší míře užívají, skončí snáze na ulici a naopak. Častou reakcí na silný stres bývá větší dávka drogy nebo alkoholu, která primárně slouží k eliminaci nepříjemných pocitů, spojených s pobytem na ulici.

Vágnerová (et al., 2013) popisuje alkohol a drogy, které nemusí být jen prostředkem úniku od stresující reality, ale i potvrzením nové identity.

Následky duševní nemoci v kombinaci se sociálně-ekonomickými problémy a vlivy mohou utvářet spouštěcí mechanismy bezdomovství tím, že znesnadňují udržení bytů, anebo sociálně podpůrných sítí. Absence sociálních opor a neexistence bezpečného domova – útočiště je základním faktem, který má na duševní zdraví nezpochybnitelný vliv. (Šupková, et al., 2007) Tato zátěž vynucené neustálé bdělosti a kontroly potenciálního ohrožení, o které se zmiňuje Vágnerová (et al., 2013), je jedním z vysoce stresujících faktorů, působících na psychiku jedince téměř nepřetržitě.

5 Pomoc lidem bez domova

Přestože v České republice komunistická moc ovládla církevní hierarchii a tím i její činnost na čtyři dlouhá desetiletí, dnes se působení křesťanských organizací dá pokládat za nejširší a nejstabilnější dostupnou formu pomoci bezdomovcům. Důležitým mezníkem pro ochotu poskytovat bezdomovcům a potřebným péči se stalo křesťanské pojetí bezmoci, utrpení a základní pomoc bližnímu. Péči o potřebné zajišťovala po celý středověk církev a cílem charity bylo pouze uspokojit ty nejzákladnější potřeby chudých, zajistit, aby lidé neumírali hlady. Individuální přístup k lidem v nouzi, jak ho známe dnes, prakticky neexistoval. (Průdková & Novotný, 2008)

5.1 Sociální služby pro osoby bez přístřeší

Problematika bezdomovectví je v České republice zakotvena v zákoně č. 108/2006 O sociálních službách. Tento zákon upravuje podmínky poskytování pomoci a podpory fyzickým osobám v nepříznivé sociální situaci. (ÚZ Sociální zabezpečení, 2016) Systém sociálních služeb se u nás rozděluje do tří rovin. V rámci poskytování sociálních služeb se přistupuje na formu „cukru a biče“, kdy splnění požadavků má za následek poskytnutí služeb a nesplnění jeho odmítnutí. Sociální služby určené pro bezdomovce mají svůj specifický charakter a formu poskytované pomoci. (Vágnerová, et al., 2013) Níže uvádím druhy sociálních služeb určené lidem bez přístřeší dle Vágnerové (2013):

- **Terénní služby** – v oblasti Praha pravidelně poskytuje terénní služby pro bezdomovce organizace Naděje, Armáda spásy a Městské centrum sociálních služeb. Jejich primárním cílem je vyhledat bezdomovce a informovat je o možnostech pomoci. Terénní služby se v rámci bezdomovectví zaměřují také na skupiny homosexuálních prostitutů a prostitutek, jímž se věnují projekt Šance a pracovníci z Rozkoše bez rizika;

- **Nízkoprahové denní centrum pro mladé bezdomovce** – jediné středisko, které se soustředí na nejmladší generaci bezdomovců, je středisko pomoci Naděje v Bolzanově ulici v Praze. Cílová skupina na nízkoprahovém centru v Bolzanově ulici je ohraničena věkem 18-26 let;
- **Denní centra pro bezdomovce** – Na Praze 7 se jedná o denní centrum Armády spásy v Tusarově ulici, na Praze 8 provozuje Arcidiézní charita denní centrum a nezisková organizace Naděje má velké denní centrum na Praze 2. Každé z center má svého sociálního pracovníka a v určitých hodinách je zde přítomen psycholog, právník, lékař či zdravotní sestra;
- **Ubytovací služby** – poskytují dostatek zázemí, aby se pod vedením sociálního pracovníka mohl naučit, jak žít ve společnosti a mohl toto zařízení opustit;
- **Azylové domy** – poskytují bezdomovcům celodenní ubytovací služby většinou po dobu jednoho roku. Podmínkou k přijetí do azylového domu je stálý příjem klienta a platné identifikační doklady. Sociální pracovník začíná s klientem pracovat na individuálním plánu. Azylové domy mohou být různě zaměřeny (např. pro důchodce, pro matky s dětmi, pro duševně nemocné apod.);
- **Dům „na půl cesty“** – Touto službou je většinou rozuměno následné bydlení po ústavní péči;
- **Terapeutické komunity a psychiatrické léčebny** – Mnoho bezdomovců prošlo různými psychiatrickými léčebnami a terapeutickými komunitami. Komunity a léčebny mají za úkol pomoci danému člověku v boji se svou závislostí na návykových látkách a zapojit jej do společnosti.

Jako další specializovaný druh pomoci lidem bez přístřeší se dá považovat terapie, socioterapie a expresivní terapie. Příkladem může být bezdomovecký divadelní spolek Ježek a Čížek založený v roce 2000 nebo projekt Pragulic, který v Praze, Českých Budějovicích a Olomouci umožňuje nahlédnout

do bezdomoveckého způsobu života formou průvodcovské činnosti samotných bezdomovců. (Pěnkava, 2015)

5.1.1 Terapie zaměřená na lidi bez domova

Člověk, který je nositelem sociálně patologického jevu bezdomovectví, má nejenom problém v řešení lidských vztahů, ale i v postoji k povinnostem nebo zodpovědnosti. Pokud vyhledá sociálního pracovníka, pak ho ve většině případů nežádá o pomoc ve smyslu terapie, ale převážně jde o uspokojování biologických potřeb a řešení technicky administrativních záležitostí. (Pěnkava, 2015)

Využití terapie u lidí bez domova se v rámci publikační činnosti v České republice věnují autoři Průdková a Novotný (2008). Prostřednictvím psychologických prostředků, kterými jsou například rozhovor, neverbální komunikace ale i struktura prostředí lze léčit psychické, psychosomatické a somatické potíže, přičemž u somatických obtíží je psychoterapie léčbou podpůrnou. Pro terapii je nejdůležitějším léčebným prostředkem vztah mezi terapeutem a klientem a na charakteru tohoto vztahu přímo závisí terapeutický efekt. V rámci poskytování psychoterapeutické pomoci bezdomovcům je naslouchání jednou z nejdůležitějších metod.

Autoři se domnívají, že vzhledem k obecným charakteristikám skupiny bezdomovců je psychoanalýza a všechny směry z ní vyplývající jako psychoterapeutická forma nevhodná. Tento názor opodstatňují finančními náklady a nárokům kladeným na klienta, neboť jde o dlouhodobou terapii. Oproti tomu se autoři přiklánějí k účinnosti existenciálních psychoterapeutických směrů jako je daseins analýza a logoterapie, jež napomáhá ke stanovení hranic a cílů a nalezení smyslu života, případně smyslu utrpení. Dále se autoři přiklánějí ke směrům humanistických zaměření jako je gestalt a rogersovská psychoterapie. Pro bezdomovce motivované ke změně životního stylu je dle autorů nejvhodnější

kognitivně-behaviorální terapie. Účinně lze zasáhnout tak do prvního roku od vzniku bezdomovectví. Po roce dochází ke specifické adaptaci na danou situaci spojené s obtížně vratnými změnami osobnosti. (Průdková & Novotný, 2008)

6 Adaptační a obranné mechanismy v kontextu lidí bez domova

Každý člověk je v průběhu svého života stále nucen usilovat o integritu, jednotu, celistvost a neporušenost své osobnosti tím, že se přizpůsobuje nejrůznějším náročným životním situacím, vnějšímu prostředí i svému vnitřnímu světu. Je to určitý stav a úroveň vyrovnaní se s vlivy, které na člověka ve společenském procesu doléhají. K zakotvení a integraci jedince a jeho osobnosti do společnosti slouží schopnost adaptace. (Kohoutek, 2009)

U lidí, kteří dlouhodobě žijí v extrémní životní situaci, potažmo v prostředí, které má silně deformativní vliv na osobnost a chování jedince, vznikají stereotypní návyky zabraňující konstruktivnímu řešení případu. Proto často hledá způsoby a argumenty, kterými by sociálního pracovníka zmírnil v jeho snaze nebo dokonce odradil od hledání řešení. Jedná se o souhrn obranných mechanismů. (Pěnkava, 2015) Bezdomovec je pod permanentním stresem, a tak dochází k deformaci jeho osobnosti, vliv stresu souvisí s utvářením adaptačních a obranných mechanismů jako reakce na stresové a zátěžové situace. (Marek, et al., 2010)

Dle psychoanalytického slovníku Laplanche & Pontalis (1996) je obrana definována jako soubor činností, jejichž cílem je redukovat a potlačit každou změnu, která by mohla způsobit ohrožení integrity a stálosti bio-psychologického jedince. Dnes je známé zařazení seznamu obran do DSM-III-R klasifikace (DSM-III-R Glossary of Defense Mechanism, APA, 1987). (Kaščíková, 2007)

Paulík (2010) dále uvádí, že oproti aktivním a uvědomovaným adaptačním mechanismům lze obranné mechanismy považovat za náhradní a neplnohodnotné způsoby adaptace na zátěž podléhající různým subjektivním zkreslením a klamům. Skutečnost utvářená pod tlakem obranných mechanismů v podstatě neodpovídá dané realitě v důsledku nerealistických přání a iluzí a často

nevědomých tendencí, které znehodnocují reálné působení zpětných vazeb, neprospívá adekvátnímu sebehodnocení a efektivnímu seberozvoji.

Odlišné charakteristiky obranných a zvládacích reakcí přibližuje následující tabulka shrnující názory Čápa & Mareše (2007).

Tabulka 1: Obranné mechanismy a copingové strategie (dle Paulík, 2010)

Obranná reakce	Copingová strategie
Obsahují implicitní reakce.	Obsahují explicitní reakce.
Aktivovány intrapsychicky.	Aktivovány prostředím, okolnostmi.
Obtížněji pozorovatelné.	Snadněji pozorovatelné.
Jedinec si je někdy ani neuvědomuje.	Jedinec je ovládá vůlí.
Determinovány osobnostními rysy.	Determinovány osobnostně i situačně.
Základem je instinktivní chování.	Základem jsou kognitivní procesy.
Nepředchází zhodnocení situace.	Předchází zhodnocení situace i vlastních možností.
Výsledkem je automatické chování.	Výsledkem je promyšlené chování.

Zdroj: <http://www.psychologon.cz/component/content/article/270-stres-a-jeho-zvladani-v-kontextu-psycho-somatiky-a-metabolickych-poruch>

Z výše uvedeného vyplývá, že adaptační mechanismy jsou záměrným, uvědomovaným a aktivním jednáním s cílem dosáhnout adaptability a přirozeného fungování jedince v dané společnosti. Naproti tomu obranné mechanismy realitu zkreslují a samostatně ji vytváří. Obranné mechanismy tak chrání vědomí od ohrožujících, konfliktních a vnitřních podráždění (pudy, přání, city, pocity) a od vnějších traumatických událostí. (Paulík, 2010)

6.1 Funkce obranných mechanismů

Termín obrana je nejstarším svědectvím dynamického pojetí v teorii psychoanalýzy. Poprvé se objevuje v roce 1894 ve studii Sigmunda Freuda „*Obranné neuropsychózy*“ (Die Abwehr-Neuropsychosen). V tomto pojetí je obrana způsob, jakým se Já zapečetuje nelibým nebo nesnesitelným představám a afektům. První psychoanalytici ve své terapii vycházeli z Freudových raných léčebných postupů, při kterých Freud usiloval o „katarzi“ a „abreakci“ „zaškrčeného afektu“. (Rubinová, 2008) Později Freud termín obrana opustil a nahradil termínem „vytěsnění“ (Verdrängung). A až v roce 1926, v dodatku ke své práci „*Inhibice, symptom úzkosti*“, (Hemmung, Symptom und Angsts) označil obranu definitivně jako nadřazený pojem pro všechny obranné procesy a vytěsnění. Velmi podrobnou teorii obrany vypracovala Anna Freudová, která byla publikována v roce 1936 s názvem „*Ego a obranné mechanismy*“ (Das Ich und die Abwehrmechanismen). (Kaščáková, 2007)

Dnešní definice základních psychoanalytických pojmů obrany se od těch původních svým významem příliš neliší. Například Wöller (2002 in Kaščáková, 2007) se o obranných mechanismech zmiňuje jako o „nevědomém regulačním systému“, který filtruje vynořující se intrapsychické, ohrožující nebo nepříjemná přání a afekty, které udržuje v dostatečné vzdálenosti od vědomí a brání jejich realizaci ve vnějším světě. Cíle regulačních systémů z psychoanalytického hlediska níže shrnuje Kaščáková (2007):

- obnovení psychické „homeostázy“ odložením nebo odvrácením náhle zvýšených biologických pudů (například při zvýšené sexuální vnímavosti a „pudové úzkosti“);
- získání „oddychového času“ na zvládnutí změn v sebeobrazu nebo schématu vlastního těla, které nemohou být ihned integrovány (např. změny v pubertě, tělesné změny po úrazech a závažných onemocněních, ale také povýšení v práci);

- zvládání neřešitelného konfliktu s důležitými lidmi (žijícími nebo mrtvými), od kterých se daný jedinec nedokáže odpoutat;
- podobně jako složky imunitního systému pomáhají udržovat fyzickou rovnováhu organismu. (Je prokázáno, že mezi imunitním systémem a centrální nervovou soustavou dochází k výměně informací, a byl vysloven základní předpoklad o regulačních vztazích mezi CNS a imunitním systémem včetně účasti psychických procesů. (Kebza, 2005).

6.2 Vývoj adaptačních a obranných mechanismů na situaci bezdomovce

„Adaptace na život bezdomovce nezahrnuje jenom osvojení způsobů, jak získávat nezbytné prostředky k přežití a jak s nimi hospodařit (pouliční ekonomie), ale i postupnou akceptaci pouliční kultury, která se projevuje tím, jak tito lidé žijí, jaké hodnoty uznávají a jaká mají pravidla.“ (Vágnerová, et al., 2013, p. 57)

Alarmující stádium adaptace na bezdomovectví začíná ztrátou bydlení. Jedinec vnímá ztrátu zázemí jako traumatickou událost s aspekty stresu, úzkostí, vzteku a agrese. Někteří klienti přirovnávají ztrátu bydlení ke společenské popravě nebo sebevraždě. Pro jedince je bezdomovectví vždy šokem, jde o probuzení z dlouhodobě neřešené krize. (Vágnerová, et al., 2013) Dle Pěnkavy (2010) trvá krizové období až jeden rok. V tomto období po počátečním šoku přichází vědomé seznamování se s novou životní realitou a hledání protiopatření. Během hledání příčiny neúspěchu se začínají objevovat obranné mechanismy. Zkouší jednotlivé strategie, aby se z ulice dostal, ulici bere stále jako provizorium.

Čím déle se na ulici daný jedinec pohybuje, tím více se cítí ponížěn a narůstá u něj vnitřní tenze, kterou zmírňuje obrannými mechanismy. (Marek, et al., 2012) Obstarávání jídla a nezbytných věcí k přežití staví bezdomovce do situace, kdy se musí konfrontovat se skutečností, že je na ulici. Rozdílná četnost různých

způsobů obživy bezdomovců pravděpodobně závisí na míře ponížení a potvrzení podřadné pozice, které z ní vyplývá. Například žebrání je přímou interakcí, v níž bezdomovec demonstruje svou ubohost a závislost na benevolenci těch úspěšnějších. Oproti tomu stojí krádeže, kde si sám bere, co potřebuje. Prostituce je specifickou kategorií, představuje prodávání intimity a přijetí ponižující sociální role, v níž daný jedinec ztrácí část sebeúcty. U mladých bezdomovců bývá odmítána a považována za krajní variantu. (Vágnerová, et al., 2013) V rámci sebepojetí je identita bezdomovce typická přijetím negativního obrazu sebe samého a rezignací na změnu. Obraz sebe sama se pokoušejí změnit alespoň na symbolické úrovni, děje se tak zkreslováním reality. Vinu za své selhání – v rámci obranných reakcí – přisuzují okolnostem nebo jiným lidem; tato interpretace jim umožňuje udržet si alespoň nějakou sebeúctu. (Vágnerová, 2008)

Jiné adaptační strategie spíše působení stresu znásobují: setrvávání v negativních prožitcích a uzavření se do sebe (ruminační strategie), otupení smyslů rizikovými aktivitami jako je hazard, zneužívání alkoholu a drog, agresivní chování (vyhýbající strategie). Bezdomovci zůstávají na ulici právě proto, že se uchylují k negativním strategiím. Jistou psychologickou obranou sebepojetí může být tvrzení o dobrovolnosti života na ulici, neboť přináší uspokojení. Takto uvažující bezdomovec vykazuje symptomy Seligmanova syndromu naučené bezmocnosti. (Marek, et al., 2012) Naučená bezmocnost dle Paulíka (2010) pramení z nedostatku informací o příštím vývoji situace a z přesvědčení o nemožnosti tento vývoj ovlivnit. Pokud se pocity beznaděje a bezmocnosti vyvíjí již od dětství (např. dítě neví, jak na jeho čin budou reagovat rodiče, protože jejich chování postrádá pro něj pochopitelný smysl a řád), může se generalizovat i na další situace a vzniká naučená bezmocnost.

Marek (et al., 2012) uvádí několik příkladů zmírňujících strategií ega, kam patří lhaní, bájevá lhavost, obranný mechanismus racionalizace, jenž spočívá v nalezení fiktivní příčiny stavu, ve kterém se jedinec ocitl: „*Kdybych nebyl na ulici, tak bych*

nepil.“ (David, 36 let), další variantou je užívání projekce, kdy jedinec poukazuje na špatné charakteristiky v okolí, a tím zakrývá vlastní nelichotivé vlastnosti: „*Copak si můžu najít práci, když se starám o ni? Ona je na ulici nemožná*“. (Milan, 45 let.) Jistou variantou racionalizace je exteriorizace zla, kdy jde o směřování viny za situaci na okolí, například rodinu, politickou situaci apod.

7 Psychoterapie u lidí bez domova v AD Naděje

Touto kapitolou bych ráda rozvinula výše popsanou terapeutickou intervenci, kterou lidé na ulici mohou využít. Mým záměrem je shrnout cenná sdělení z rozhovoru s PhDr. Danuší Slánskou, která poskytuje psychoterapeutickou, psychologickou a krizovou pomoc pro lidi bez přístřeší. Rozhovor probíhal v prostorách azylového domu pro ženy bez domova v Rybalkově ulici na Praze 2 a trval 60 minut. Cílem rozhovoru bylo zjistit, jaký psychoterapeutický směr paní Slánská při práci s bezdomovci preferuje, jaká jsou rizika při terapeutické práci s lidmi bez přístřeší a co je cílem poskytované psychoterapie.

Kdo může psychoterapeutickou pomoc využít?

Psychoterapii může využít každá klientka azylového domu, pokud jí to umožňuje zdravotní stav a sama o ni požádá. Psychoterapie je zde pro klienty poskytována zdarma, neboť se předpokládá, že si hrazenou terapii dovolit nemohou. Jejich terapie je hrazená z finančních prostředků společnosti Naděje a.s. nebo pojišťovnou.

Jaké formy psychoterapie jsou zde poskytovány?

Základním pilířem této pomoci je poskytování individuální psychoterapie ženám, které využívají služeb azylového domu. Skupinová psychoterapie se odehrává formou tematických sezení, neboť je to otevřená skupina a pro ženy z azylového domu je tato forma bezpečnější.

Který z psychoterapeutických směrů aplikujete při práci s bezdomovci?

V rámci poskytované psychoterapie, která je orientována na psychodynamický model, se pracuje s různými zakázkami. Klientky, které na psychoterapii dochází, postupně odkrývají tíživá témata, která jsou s bezdomoveckým způsobem života úzce spjata.

Dá se určit, jakými obtížemi ženy na ulici nejčastěji trpí?

Ženy přicházejí s různorodými typy diagnóz, jako jsou psychózy, posttraumatické stresové poruchy, depresivní poruchy nebo závislosti, avšak nelze tyto případy zobecňovat na úrovni typicky „bezdomoveckých“ psychických onemocnění. I zde zůstává otázkou, zda jsou psychická onemocnění příčinou či důsledkem života na ulici, ale panuje shoda, kdy se dá předpokládat zásadní význam podpůrných sociálních sítí v případě sociálního „sesuvu“ a možného zachycení se na určitém stupni, kde se dá sociálnímu propadu předejít nebo ho rychleji zvládnout. Funkční sociální síť může hrozby jako je nezaměstnanost, úraz, dlouhodobý špatný zdravotní stav nebo rozvod zachytit a danému člověku pomoci tyto zátěže překonat. Nefunkční sociální síť nebo její neexistence způsobí mnohem rychlejší a závažnější propad často na samotné dno lidské existence.

Jakým způsobem probíhá adaptace žen na pouliční prostředí?

Adaptaci žen na bezdomovecký způsob života vidím jako jednu z možných strategií, jak vůbec přežít. Ztráta stydlivosti, narušení intimity nebo nemožnost splňovat hygienickou péči, to vše nejen ženu dlouhodobě nutí podřídit se pouličnímu způsobu života. Zajímavý je druh adaptability žen pocházejících z vysoce kultivovaného prostředí. U těchto žen je následné přijetí bezdomoveckého způsobu života mnohem obtížnější a na ulici se nedovedou

leckdy ani orientovat. První dny na ulici jsou doprovázeny šokem, rozčarováním a mnohdy netuší, kam se mohou o pomoc obrátit. Oproti tomu ženy pocházející často z nefunkčního sociálního prostředí nebo mají zkušenost s ústavní výchovou, se na ulici snáze orientují a jsou schopny tuto situaci zpočátku lépe zvládnout.

Dokázala byste říci, jakou úlohu plní obranné mechanismy v rámci bezdomoveckého způsobu života?

S ohledem na utváření obranných mechanismů, lze spíše uvažovat o jejich funkčnosti. Primárním cílem terapie není jejich odbourání, neboť v těchto náročných krizových situacích zastávají svou úlohu a zmírňují dopad prožitých traumat. Během terapie se na obranné mechanismy nahlíží s ohledem na jejich funkčnost, popřípadě se pracuje na jejich zvědomění a pochopení těchto obranných strategií. V rámci psychoterapie se zde staví na budování vztahu, učení se popisovat své emoce, hovořit o sobě samém, což obnáší jistou zkušenost a terapeutovu empatii. V rámci psychoterapie sama používám kresby klientek jako podpůrný nástroj komunikace.

Kdy je psychoterapie účinná a jaká jsou její rizika?

Psychoterapie je pro lidi bez domova bezesporu účinným nástrojem pomoci. Poskytování takové pomoci a její funkčnost se liší dle stupně sociální adaptace a prostředí, kde se bezdomovec nachází. Za terapii může být považována i návštěva terénních sociálních pracovníků v místě útočiště nebo přístřešku bezdomovce. Zde se otevírá prostor pro nabídku pomoci a otevřenou komunikaci. Psychoterapie však bezpečně nachází svou účinnost na určitém stupni adaptability, kdy je bezdomovec „zachycen“ a může se věnovat sám sobě, prožitým událostem i minulosti s odstupem, neboť není zahlcen sháněním prostředků k obživě nebo místa k přespaní. Psychoterapie je dlouhodobější forma pomoci a její účinky se mohou lépe rozvíjet u jedince, který má kde spát

a je v bezpečném prostředí. Psychoterapie poskytována bezdomovcům v bezprizorním nechráněném prostředí může být riziková, neboť člověk se bezprostředně po ní ocitne opět venku.

Děkuji za Vám za rozhor.

(Slánská, D., osobní rozhovor, 20. 4. 2016)

8 Arteterapie

Výtvarné myšlení a prožívání patří mezi nejvýznamnější oblasti lidské kreativity. Kreativita člověka je podstatou jeho bytí. Potřeba umění krystalizuje z poznání, že intelekt, empirie a logika nestačí k obsáhnutí celistvosti života v jeho totalitě. V současné době zaznamenáváme renesanci v pojetí lidské kreativity, a tím se otevírají možnosti léčebné terapie, kterou nazýváme arteterapie. (Jebavá, 1997) Při snaze vymezit arteterapii jako oborovou disciplínu se v české a zahraniční literatuře nachází pestrý výklad mnoha různých definic. S ohledem na propojování odlišných terapeutických směrů a vnímání úlohy umění se setkáváme s nejednotností, ale na druhou stranu s otevřeným a integrujícím prostorem. (Lhotová, 2012)

Alena Koblicová (2000) identifikuje arteterapii jako „*prvoprocesovou*“, která je založena na samotném procesu tvorby, tedy na primárním procesu („*art as therapy*“) a arteterapii „*druhoprocesovou*“, která již souvisí s verbalizací a využívá sekundárního procesu (tedy art – psychoterapy). Druhoprocesová arteterapie využívá některé z forem imaginativní psychoterapie, práce se symboly a uměleckým výrazem. Šicková-Fabrici (2016) pak vymezuje arteterapii na receptivní, kdy je dílo divákem vnímáno skrze jeho vlastní pocity a divák do něj promítá své vlastní emoce a produktivní, ve smyslu použití konkrétních tvůrčích činností nebo intermediálních aktivit. Jedno z nejnovějších, velmi výstižných vymezení arteterapie pochází od nizozemského psychoterapeuta Hilariona Petzolda (1990):

„Arteterapie je teoreticky usměrněné působení na člověka jako celek v jeho fyzických, psychických danostech, v jeho uvědomělých i neuvědomělých snaženích, sociálních a ekologických vazbách, plánované ovlivňování postojů a chování pomocí umění a z umění odvozenými technikami, s cílem léčby nebo zmírnění nemoci a integrování nebo obohacení osobnosti.“ (cit. dle Šicková-Fabrici, 2008, p. 31).

Výtvarné umění či tvořivost bylo odjakživa komunikačním prostředkem a vždy využívalo svého terapeutického potenciálu. Jako umění, jímž si pravěký člověk ozřejmoval svůj vztah ke světu, lze považovat jeskynní prehistorické malby známé především v Evropě, Africe a Asii z období mladého neolitu. Tyto malby jsou považovány za pravá mistrovská díla svou precizností, stupněm vývoje a znalostí, s jakou byly provedeny. (Lhotová, 2010)

Jedním z nejzáhadnějších rysů umění mladého paleolitu je kombinace geometrických motivů s obrazy zvířat, entopické znaky, otisky rukou nebo vydlabávání skalních motivů. Jejich původ můžeme dle Lewise (2007) vysvětlit jako projevy změněných stavů vědomí. V podzemních chodbách lidé v mladém paleolitu přicházeli do přímého styku s podsvětí a duchovní vrstvou kosmu, a dokonce do ní pronikali. Obrazy, které se zde malovaly, nebyly jen znázorněním vjemů a prožitků z pozemského světa, ale v průběhu času budovaly a upravovaly duchovní svět jak hmotně (v jeskyních), tak koncepčně (v lidských myslích). Stěny pravěkých jeskyní nebyly bezvýznamným podkladem, ale fungovaly jako membrána do světa nadpřirozených bytostí. Zároveň představovaly centrální dějiště a systém uspořádanosti života v dané společnosti, byly součástí kontextu přímo nabitého významy, který je nejranějším svědectvím o archetypních náboženských metaforách, jež máme k dispozici.

„Je zřejmé, že arteterapie je kulturní terapií, která má své kořeny v magických úkonech, rituálech, obřadech a je spojena se symbolikou v uměleckém podobenství. Studium archaických kultur potvrzuje používání sošek a kreseb, kterým byla připisována léčivá síla“ (Perout, 2005, p. 25)

Za „otce“ arteterapie bývá považován řecký filosof Aristoteles, který jako první zkoumal v souvislosti s dramatickým uměním různé stavy emocí, zejména katarzi. (Lhotová, 2010) Aristoteles chápal katarzi jako upravování afektů jinými afekty, zatímco Platón jako očišťování idejí od všeho smyslového. Platón vášněmi vcelku

opovrhoval a na umělcovo nadšení se díval podezíravě, zatímco Aristoteles ve vášních objevil legitimní prostředek k regulaci a harmonizaci osobnosti. Základem tvorby je u Aristotela smyslové vnímání a hmotná skutečnost, její napodobování je tedy činností zcela důstojnou. (Drvota, 1973)

Své kořeny má arteterapie mnohem starší, než je sám výraz „art-therapy“ a sahají do 18. a 19. století, jež nesporně souvisí s psychopatologií schizofrenie. Zájem o tvorbu schizofreniků byl podnícen jak tehdejším vývojem světového umění, tak vydáním první knihy věnující se výtvarným produkcím duševně nemocných v roce 1876, jejímž autorem byl P. M. Simon. Ten zformuloval dvě klíčové teze, které založily arteterapeutické východisko, které předpokládá, že duševně nemocní tvoří výtvarně jinak, než zdraví a za druhé, že výtvarná podoba artefaktu se mění s průběhem choroby. O tyto dva koncepty se opírá jakákoli diagnostika a léčba dodnes. (Slavík, 2010)

V roce 1907 bylo vydáno „Umění choromyslných“ (*L' art Chez les fous*) od Marcela Reji, jež položilo základy toho, co se později začalo nazvat psychopatologie exprese. První klasické dílo, které svým obsahem systematicky rozebírá výtvarnou tvořivost duševně nemocných je obsáhlá studie psychiatra Hanze Prinzhorna z roku 1922 (*Bildneri der Geisteskranken*). (Lhotová, 2010) Kromě Hanse Prinzhorna založil sbírku výtvarných prací taktéž Walter Morgenthaler na své klinice ve švýcarském Waldau po seznámení s Hermanem Rorchachem, jehož zájem o inkoustové skvrny – jejich tvorbu a lidské reakce při jejich interpretaci, nachází úspěch v jeho stěžejním díle *Psychodiagnostika: diagnostický test*, založený na percepci, který publikuje rok před svou smrtí v letech 1921. (Lečbych, 2016)

Psychoanalýza tak jako první začala systematicky zkoumat výtvarná díla umělců, ve kterých hledala skryté nevědomé pohnutky a hledala potvrzení vztahu autorova života a díla. Dle Lhotové (2010) byly koncepční a metodologické základy současné arteterapie položeny zvláště koncem 20. století v hlubinné psychoterapii Sigmundem Freudem a Carlem Gustavem Jungem. Psychoanalytik Sigmund Freud

obdobně jako v manifestním obsahu snu hledal i ve zjevné formě výtvarného díla přítomnost latentního, tvůrcem samým neuvědomovaného obsahu. Dle Drvoty (1973) chápe Freud umění jako fantazijní uspokojování iracionálních pudových přání frustrovaného umělce a význam uměleckého díla spatřuje v jeho latentním obsahu, který je vždy determinován nějakým pudem.

Jung se pokoušel přistupovat k nevědomému obrazu jako k jedinečné jednotce. Jeho otevřený, hermeneutický přístup interpretace nabízí přehodnocení tradičních způsobů porozumění vnitřním zkušenostem a výtvarná činnost pacientů se stává součástí probíhajícího terapeutického procesu. (Rubinová, 2008, p. 138-139) Jung předjímal myšlenku využití metafor v terapii, kterou dnes přejímá většina současných arteterapeutů. Umění v Jungově pojetí zviditelňuje antropologicky platné, kolektivně nevědomé obsahy a interpretace je pak pojmenováváním archetypálních představ. Takto vznikla myšlenka využití výtvarné produkce na klinických pracovištích, která byla doprovázena raným stádiem psychoterapeutické formy léčby. Důležitým mezníkem pro uchopení významu umělecké tvorby v souvislosti duševního onemocnění byl první světový psychiatrický kongres v roce 1950, na němž se konala významná výstava psychopatologického umění. Dalším mezníkem bylo vydání knihy Roberta Volmata (*L'art psychopatologique*) a založení Mezinárodní společnosti psychopatologie výrazu ve Veroně. (Lhotová, 2010)

Mezi další průkopníky v arteterapii patří Victor Löwenfield, který se myšlenkově inspiroval Herbertem Readem (*Výchova uměním*, 1967) a jeho pedagogickou intervencí v rámci dětské výtvarné výchovy. Löwenfield navazuje na dlouhou řadu předchozích pokusů popsat znakování dětské tvorby a hledá souvislost kognitivního vývojového aspektu s tvořivostí a schopností autentického výtvarného vyjádření. (Perout in Lhotová, 2010) Skutečný profesionální rozvoj arteterapie nastal ve třicátých a čtyřicátých letech 20. století v USA. Zde Margareta Naumburgová jako první v literatuře použila výraz „Art Therapy“ a nejvíce se opírala o zkušenosti psychoanalytiků založené na interpretačně

komunikační práci s obrazovou produkcí klientů. (Lhotová, 2010) Za „matku“ arteterapie je dle Šickové-Fabrici (2016) považována Edith Kramerová (1916-2014), která v letech 1929-1934 studovala výtvarnou výchovu na Swarzwaldské škole a v New Yorku pracovala řadu let na dětské psychiatrii. Své první zkušenosti s terapií uměním získala na kurzech československé občanky, malířky a pedagožky Friedl Dicker-Brandeisové, která byla během druhé světové války vězněná v Terezíně, kde s dětmi intenzivně výtvarně tvořila. Edith Kramerová dle Šickové (2002) definuje proces arteterapie jako sublimaci prostřednictvím výtvarného projevu a důraz je kladen na prožitek z vlastní tvorby: *„Kramerová tak popsala jednu ze základních možností arteterapie: prostřednictvím výtvarného projevu může dojít k vyjádření osobních témat a sám proces tvorby se tak může stát terapeutickým procesem.“* (Šicková-Fabrici, 2014, p. 79)

Mezi další významné postavy z období počátku využívání účinků umění u různých obtíží je třeba uvést například anglického malíře Adriana Hilla (1895-1977), který se v roce 1938 zotavoval z tuberkulózy v sanatoriu krále Edwarda VII. v Sussexu. Hill zjistil, že ranění vojáci začali do svých kreseb zobrazovat děsivé zážitky z první světové války. V roce 1939 byla v sanatoriu poprvé představena tato výtvarná pracovní terapie jako součást léčebného programu. (Hogan, 2001)

Počátky arteterapie na území Čech lze vystopovat již v dobách Rakousko-Uherské monarchie. Profesor Rudolf Jedlička zřídil v roce 1913 v Praze Ústav pro výchovu mrzáčků (ústav sociální péče pro mentálně postižené děti a mládež). Již tam se zabývali estetickou výchovou s cílem jisté rehabilitace. Ve 20. letech u nás publikoval prof. Otakar Janota (1889-1969) práce o výtvarné produkci psychotiků a alkoholiků. Janota studoval psychózy spojené s vnitřními chorobami a zabýval se výtvarnými projevy duševně chorých. Známa, avšak dostupná již jen v archivech je jeho kniha *Výtvarná díla duševně chorých* (1924). (Lhotová, 2013)

Méně známé jsou studie týkající se osobnostních rysů umělců samých a pokusy korelovat je nějak s formálními i obsahovými složkami jejich děl. Koncem šedesátých let se u nás do takového rozsáhlého psychologicko-psychiatrického projektu pustil MUDr. Stanislav Drvota. Vybral si k tomu 25 umělců (narozených v letech 1923 až 1942), kteří významným způsobem reprezentovali aktuální tendence výtvarného umění u nás od konce padesátých let. Výsledkem byla objemná kniha *Osobnost a tvorba* vydaná roku 1973. (Fiala, 2002)

V 60. letech se skupina zájemců o psychoterapii sdružila v Sekci pro psychopatologii výtvarného projevu České lékařské společnosti J. E. Purkyně. Za průkopníky arteterapie lze považovat PhDr. Hájka, jenž arteterapii využíval při práci s neurotiky v Psychiatrické léčebně Kroměříž, PhDr. Kocábovou, která arteterapii používala v psychoterapii s psychotiky v PL Kosmonosy nebo Zbyňka Zichu, který v první půlce osmdesátých let přednášel na PedF UK pro speciální pedagogii Speciální výtvarnou výchovu a sepsal skriptu *Úvod do Speciální výtvarné výchovy* (1981). (Víchová, 2006)

Po roce 1989 se v čele s Janem Slavíkem podařilo studentům z oboru speciální pedagogiky prosadit zvýšení počtu hodin Speciální výtvarné výchovy. Arteterapie tak získala příležitost k jasnější profilaci a učební plány Speciální výtvarné výchovy se uzpůsobily arteterapeutickému pojetí. V roce 1990 bylo oficiálně zahájeno studium arteterapie na Pedagogické fakultě Jihočeské univerzity, kde v roce 1990 vzniká Ateliér arteterapie. V roce 1994 se rodí samostatné sdružení České arteterapeutické asociace (ČAA), jež pravidelně pořádá sebezkušenostní vzdělávací arteterapeutické výcviky akreditované MŠMT. (Koblicová, 2016, p. 37)

8.1 Skupinová arteterapie

Specifickou formou arteterapie je její aplikování ve skupině. Tato metoda využívá skupinové dynamiky, skupinových rolí a pracuje se závaznými pravidly. Arteterapie ve skupině podporuje například rozvoj komunikace, kooperace a schopnost společného řešení problémů a různých situací. Lidé ve skupině

získávají sociální podporu a také zkušenost, že druzí mají podobné zážitky a zkušenosti jako oni. Nabízí reflexi vlastního fungování v rámci skupiny, a pochopení vztahů ve skupině pomáhá také k lepšímu pochopení vztahů v životě. Učí nás také dávat hranice. (Steinerová, 2015)

Zahrnutí tvorby obrazů do práce se skupinou znamená, že výtvarný proces ovlivňuje a zprostředkovává vše, co se ve skupině děje, a přináší výzvy, s nimiž se verbální skupiny nemusí konfrontovat. Vyjasnění rolí jednotlivých členů skupiny a jejich vztahu v souvislosti s jejich předchozími vzorci v rodině může přinést užitek. Pokud skupina přijme vedoucí roli arteterapeuta, stává se na něm více či méně závislá a terapeut by si této skutečnosti měl být vědom. Tato perspektiva moci poskytuje terapeutovi řadu způsobů, jak různé momenty ve skupině formulovat, a řadu možných variant, jak zasahovat. (Rubinová, 2008)

Jednou z pozoruhodných věcí, se kterou se v mnoha interaktivních skupinách setkáváme, je četnost případu, kdy se obrazy spontánně projevují jako symboly procesu ve skupině, je-li proces problematický, obecné symboly tuto skutečnost zachytí. Arteterapeut by měl sloužit jako dostatečně stabilní a bezpečná „nádoba“, aby členové mohli o svých artefaktech promlouvat. Výtvarná tvorba ve skupině představuje zkušenost "být sám v přítomnosti druhého". (Winnicott, 1958) Jedná se o zážitek velmi odlišný od zkušeností být pouze sám. Výtvarná činnost ve skupině dává jejím členům příležitost okusit hrdost ale i zahanbení v podmínkách, kde je možné projít si oběma pocity v přítomnosti laskavých svědků. (Rubinová, 2008)

V návaznosti na klíčové téma bakalářské práce bych zde ráda představila specifický model interpretační rožnovské arteterapie, který budu popisovat z hlediska jeho vzniku a metody práce s artefaktem.

8.1.1 Projektivně interpretační rožnovská arteterapie

Projektivně interpretační model rožnovské arteterapie je od roku 1990 vyučován ateliérem arteterapie na Pedagogické fakultě Jihočeské univerzity (dále „rožnovská škola“), která rozpracovala specifický metodologický rámec práce s výtvarnou tvorbou. Školu tzv. rožnovské arteterapie začal rozvíjet dnes již zesnulý terapeut, pedagog a výtvarník Milan Kyzour. Ve svých počátcích stavěla na zkušenostech z praxe s pacienty s diagnózou F10-F19 (poruchy duševní a poruchy chování vyvolané účinkem psychoaktivních látek) a praktikovala se v psychiatrické léčebně Červený dvůr a v českobudějovické nemocnici na oddělení neuróz. Z teoretického hlediska je pro ateliér významný koncept vývoje dětské kresby a malby zformulovaný na základě stádií vývoje myšlení podle J. Piageta.

V současné době se arteterapie na této škole důrazněji staví na pozici analytického přístupu, přesto lze její poznatky aplikovat v různých psychoterapeutických směrech. Pro rožnovskou školu je dále charakteristické především to, že pracuje s výtvarným posunem jako terapeutickým účinným faktorem. Řešení pacientových problémů je předpokládáno na úrovni kognitivní, kde se směřuje k porozumění a náhledu. (Lhotová, 2010)

Autorka dále uvádí, že interpretačně rožnovská arteterapie vychází z předpokladu, že korekce ustálených vzorců chování a jednání lze docílit posunem ve výtvarném vyjadřování navozeným výtvarně metodickými instrukcemi. Tyto metodické vstupy jsou základním účinným faktorem v rožnovské arteterapii. Cílem metodického vstupu je dospět ke kompozičně a barevně vyváženému artefaktu, který je poměrně realistický, nejlépe iluzivní a figurativní. Metodické připomínky se nejčastěji týkají proporčnosti figur, kompozice, obsazení zlatého řezu, barevnosti ve smyslu komplementárních barev, poměru mezi barevnou skvrnou a kresbou, tvrdosti kontur apod.

Cílem tohoto intervenčního přístupu je cestou metodicky řízené výtvarné tvorby na podprahové úrovni (řečí výtvarného symbolu) umožnit klientovi návrat

k původnímu (vytěsněnému či potlačenému) životním křížovatkám a krizím, včetně zprostředkování motivace k hledání nových adekvátnějších způsobů řešení. (Kyzour, 2009)

Současná výuka rožnovské arteterapie zahrnuje tři stupně vzdělávání ve formě výcviku a nácviku arteterapeutických dovedností, která je níže uvedena dle současných popisů výuky v rámci studijního portálu STAG.

Za první stupeň se dá považovat vlastní zkušenost s autobiografickou tvorbou. Výtvarné zpracování souboru zadávaných témat je zde považováno za víceméně mimovolným zobrazením významných biografických událostí, způsobů prožívání a vzorců autorova chování. Na reflexi či introspekci autora artefaktů navazuje skupina svými asociativními empatickými představami a formuluje interpretační domněnky.

Ve druhém ročníku se studenti setkávají s analýzou a interpretací artefaktu ve skupině. Studenti se učí upřednostnění komunikace prostřednictvím obrazových prostředků, aplikaci některých psychoterapeutických metod jako je persuače, pozitivní orientace, sugesce, empatický rozhovor, abreakce, asociace představ, náhled, korektivní zkušenost a moderace přenosu. Interpretace je zde vnímána jako základní terapeutický prostředek umožňující klientův náhled. Studenti se zde postupně seznamují se symbolikou výtvarného výrazu.

Třetí stupeň vzdělávání v rámci sebezkušenostního výcviku v ateliéru arteterapie obnáší prokázání schopnosti vlastní výtvarné analýzy předložením souboru vlastních výtvarných artefaktů. Cílem je ve vlastní tvorbě dosáhnout dokončeného, barevně a kompozičně harmonického artefaktu se zřetelem na uplatnění abreaktivního prvku ve výtvarné tvorbě. Student je veden k sebereflexi vlastní výtvarné tvorby s ohledem na její ontogenezi, která odráží různé změny v životě autora. Student by měl být schopen tyto změny zaznamenat a charakterizovat je za pomoci identifikace výtvarných výrazů ve své vlastní tvorbě. Součástí tohoto stupně vývoje se studenti setkávají s výše uvedenou metodou bálintovských skupin, kde získávají zkušenosti se sebeanalytickým

hodnocením vlastní produkce ke vztahu produkce klientů, se kterými pracuje. Studenti se učí řešit vzniklé problematické momenty a konflikty na mnoha úrovních výtvarného zpracování, tak vlastní arteterapeutickou pozici ve vztahu ke klientovi. Zde se klient setkává s principy lateralizovaného přenosu a za pomoci zkoumá možnosti jeho využití v praxi.

8.2 Práce s artefaktem v rámci intervenční rožnovské arteterapie

Pilířem práce je interpretace symboliky obsažené v artefaktu. Interpretační práce s artefaktem využívá principu projekce, která do arteterapeutického procesu vnáší další médium, jímž je klientův artefakt. (Lhotová, 2010) Projekce symbolických obsahů je zde umožněna díky tzv. laterizovanému přenosu. Jinými slovy, terapeut musí umět „opustit přenos“ mezi pacientem a sebou samým ve prospěch toho, aby pacient mohl zacházet se svou vlastní představou. (Slavík, 2003). Artefakt totiž vstupuje do psychoterapeutického procesu jako autonomní nositel obsahu a jako takový je předmětem zkoumání. Tento trojrozměrný vztah autorka nazývá intersubjektivitou. (Lhotová, 2010)

Dle Kyzoura (2009) je artefakt prostorem projekce a následného transferu symbolizovaných obsahů do společensky přijatelné polohy. Projekce nevědomých obsahů v rámci výtvarného vyjádření je dále za pomoci intervence arteterapeuta verbalizována s cílem těmto obsahům porozumět, pojmenovat a kontrolovat ty naše aspekty, které považujeme za ohrožující a od nichž cítíme potřebu se distancovat. Důležitým mezníkem v arteterapii je získání emočního vhledu, zakoušet duševní dynamiku a vnitřní konflikt v situacích, kdy si zmíněné obsahy připustíme k tělu. V tomto smyslu je pak výše zmíněný arteterapeutický přístup zmiňován jako intervenčně-projektivní arteterapie.

Níže se budu věnovat výtvarně technickým prostředkům, které jsou běžně aplikovány v rámci rožnovské školy, jak je popisuje Lhotová (2010). Nejen tyto výtvarné techniky byly prostředkem k vypracování zadávaných témat pro cílovou skupinu bezdomovců. Předností těchto technik je, že nepředpokládají

výtvarně poučeného pacienta a každá z následujících forem výtvarné tvorby má svůj specifický přínos i rizika.

Tematický akvarel

V tomto případě je malířský projev ovlivněn prací s nahodilostmi vzniklými reakcí barev a vody, jež otevírá prostor náhodě a hře. Schopnost akceptace toho, že obraz (situace) zcela neodpovídá zamýšlené představě, je terapeuticky přínosná. Náhoda umožňuje rychleji se výtvarně rozvíjet a promítnout do obrazu nevědomé obsahy, které pak mohou být předmětem interpretací. Klient výtvarně zpracovává představu k zadanému tématu (např. pohádky, báje a mýty) a arteterapeut v případě potřeby do obrazu vstupuje svou výtvarně metodickou instrukcí, jejímž cílem není klientovu představu bořit, nýbrž pomáhat s její formulací a kultivací.

Kromě individuálních témat se v rámci rožnovské arteterapie často používají témata spoluprožívaná lidmi v dané společnosti a v aktuálním čase s ohledem na roční období a události, které jsou zpřítomněny zejména v úslovích a pranostikách. Všechna tato témata pomáhají „ukotvovat“ v životních situacích. Příkladem mohou být úsloví vztahující se k lidské činnosti závislé na aktuálním měsíci v roce: *„Netřeba v červnu o déšť prositi, přijde, jak začneme kositi“*, nebo na svátcích, jimiž si lidé odjakživa připomínají významné události jako je například příchod tří králů nebo výročí konce druhé světové války.

Mezi nejčastěji zadávaná témata ke zpracování patří zejména Matka a dítě, Adam a Eva, Já, partner a jeden z rodičů, Loutkové divadlo, Matčin svět, Otcův svět a podobně. Nedílnou součástí tematického okruhu je zpracovávání pohádek a mytických příběhů, příkladem může být perníková chaloupka, Šípková Růženka nebo Mořská panna. Mezi mytické příběhy lze zařadit například Zabití Medúzy. *„Pohádky, podobně jako kolektivní mýty nebo individuální sny jsou v jungovském pojetí poselstvím a vyjádřením vnitřního opravdového bytostného jádra (Selbst) člověka...Mají mocný psychoterapeutický a výchovný potenciál – jsou dítěti (dítěti*

v nás) na jeho životní cestě ukazatelem, průvodcem a pomocníkem.“ (Franz, 2011, p. 8). Marie-Luise Von Franz vidí hlavní terapeutickou sílu ve vyprávění archetypálního příběhu. Pohádky zobrazují archetypy v jejich nejjednodušší, nejhutnější a nejpřesnější podobě. V tomto čistém tvaru nám archetypální obrazy poskytují nejlepší návod k porozumění procesům, které se odehrávají v kolektivní psyché. Archetypový obraz není jen myšlenkový vzorec, je také emocionální zkušeností jedince. Pouze když má pro člověka emocionální a citovou hodnotu, je archetypový obraz živý a plný významu. (Franz, 2011) V pohádkových příbězích a osudech jejich hrdinů je člověk po staletí v symbolické podobě konfrontován s obtížemi a nebezpečími, kterým je skutečně ve svém životě vystaven. Odkrývání motivů hlavních postav a setkávání se s jednotlivými archetypy má v rámci zpracovávání příběhů uzdravující a stabilizační roli. (Běťák, 2011)

Akční akvarel

Vedle akvarelových maleb tematických je do tvorby průběžně zařazena tvorba tzv. akčních (gestických) akvarelů, vytvářených smývací technikou. Abreaktivní a gestické vstupy v procesu tvorby umožňují uvolnění nevědomých pnutí a potlačené agresivity cestou náhodně vznikajících efektů s využitím asocičního citění. Barvy jsou libovolně nanášeny na mokrou čtvrtku, přičemž se po částečném zaschnutí volně smývají. Tento postup se alespoň třikrát zopakuje. Vzniká artefakt vytvořený pouze gestem ruky, bez významné účasti racionální korekce, kdy kontrola je odevzdána vodě, jakožto hybateli celého artefaktu. V metafoře smývání nánosů překrytých barev jsou emoce překryty nánosy zakrývajícími jejich podstatu, ke které je třeba se propracovávat. Smytím vzniká nová rovina či perspektiva, jež vyžaduje další rozhodování. Autorka techniku akčního akvarelu porovnává například s Rorschachovým testem, kdy jsou skvrny na papíře pareidolicky domyšleny. (Lhotová, 2010)

Koláž

Kolážová metoda původně vychází z teorie a terminologie dynamické arteterapie (tzv. „rožnovské“) a je metodou s velice širokým záběrem, která klientovi umožňuje vyjádření aktuálního psychického stavu i projevit takřka jakýkoliv svůj osobnostní rys. (Lhotová, 2010)

Vytváření koláže (z francouzského college – lepení) je tvůrčí výrazová disciplína rozšiřující v arteterapii prostor k vyjádření a tvorbě vlastních zkušeností. Vystřížení či vytržení a rekonstrukce vrstvením či překrýváním vybraných objektů z libovolných časopisných či novinových médií, lze uspořádat vlastní koncept nově zobrazeného. Taková skutečnost se skládá z obecného významu vybraných objektů a jedinečností autorových zkušeností. Arteterapie odkrývá významový rozměr koláže, jenž se stává srozumitelným tím, že volné seskupení výstřižků v ploše je podle výtvarného záměru založeno na multiplicitě vidění skutečnosti. Vzhledem k významu nevědomé psychické činnosti a zpracovávání intrapsychických konfliktů a významu zážitků z dětství, lze daný přístup práce s koláží řadit k dynamické psychoterapii. (Lhotová, 2010)

Poprvé byla v umění technika koláže použita na přelomu let 1912 a 1913 Pablom Picassem, kdy na plátna nalepil kusy novin, textů, tapet, tramvajových lístků, notových osnov, ale také drobné předměty. Tato jeho inovace znamenala vznik syntetického kubismu (též vrcholný), zaměřeného na skládání nových prvků v koláži. (Glenn, 2009) Koláž se v českém prostředí hojně vyskytovala formou pohlednic již kolem roku 1900 a jako umělecký výrazový prostředek se proslavil především díky pozdější retrospektivní výstavě Roky ve dnech. K nejméně známým, ale nejpůsobivějším dílům této výstavy patřily rozsáhlé soubory koláží Libora Fáry, Zbyňka Sekala a Jiřího Koláře. (Pospyszil, 2014)

Portrét v kontextu arteterapie

Pro arteterapeutickou praxi je dle Perouta (2009) významný abreaktivní aspekt techniky tzv. uhlové rezervy. Tento námět může být pro arteterapeuta využitelný především při práci s klienty, kteří se ocitli v životní krizi, v situaci hledání nové identity a své vlastní tváře. V moderním umění je téma portrétu spojováno s obdobím stylových krizí, které se ovšem nevylučují s osobními krizemi výtvarníků, kteří téma autoportrétů opakovaně zpracovávají. Terapeuticky využitelný faktor spočívá, jak v možnosti vyjádřit vytěsňované aspekty osobnosti, tak v souvislosti se samotným technickým provedením. Pracovní postup má totiž dvě fáze: nejprve celou čtvrtku papíru intenzivně začerníme naplocho použitím syntetického uhlí a vytvoříme nadbytek (rezervu) uhlové plochy. Tento první krok je ve skrze destruktivní, pro někoho obtížně přijatelný již samotným rizikem ušpinění se. Druhý krok ruší samoučelnost předchozí „destrukce“, kdy je třeba za pomoci plastické gumy černou plochu kultivovat a odebíráním nánosů černé vytvářet portrét. (Perout, 2009)

8.2.1 Rožnovská intervenční skupinová arteterapie

S ohledem na téma bakalářské práce, bych se ráda zmínila o specifičnosti skupinové arteterapie na poli jihočeské univerzity v Ateliéru arteterapie, která mne inspirovala pro skupinovou práci s bezdomovci, neboť jsem předpokládala, že účinnost metodické práce a skupinové dynamiky bude pro tuto cílovou skupinu motivačním faktorem, a především zcela novou životní zkušeností. Podobně jako v Ateliéru arteterapie jsem v rámci skupinové práce s bezdomovci přistoupila na ateliérovou formu skupinové arteterapie se zaměřením na zadávání témat a úkolů s důrazem na proces tvorby.

Skupinová forma rožnovské arteterapie probíhá nejen v rámci výuky interpretačních postupů a vzájemné analýzy výtvarného díla, ale také při skupinové práci s artefakty klientů, s nimiž studenti pracují během své studijní

praxe v různých zařízeních. Tato skupinová práce zahrnuje základní rysy terapeutických skupinových metod a pracuje s bohatými prvky skupinové dynamiky. Studenti se učí vystupovat se svými interakcemi, osobními zkušenostmi a emocemi. V rámci rožnovských arteterapeutických skupin jsou studenti připraveni přijmout roli příbuzného či partnera cvičného klienta a interakčně spolupracovat v řešení vzniklé problematiky na základě svých osobních postojů, vztahů a životních zkušeností.

Jedna ze skupinových metod, která se v rámci rožnovské skupinové arteterapie využívá, jsou tzv. balintovské skupiny modifikované pro arteterapie vedené PhDr. Yvonou Mázehoovou. Skupina studentů v přítomnosti pedagoga po seznámení s průběhem terapie u konkrétního klienta porovnává artefakty studenta s artefakty jeho klienta. Studium shod a rozdílů v používání výtvarných prostředků dospívá skupina k objasnění podstaty problémového vztahu klienta a terapeuta. Důležitou součástí skupinových arteterapeutických interpretací a analýzy jsou metodické vstupy jak studentů, tak vyučujícího, jež jsou prostředkem k dosažení kompozičně vyváženého artefaktu splňujícího základní výtvarné předpoklady. Studenti sami na sobě zakouší arteterapeutické působení s cílem znovuvybudovat z různých důvodů narušené přirozené dispozice – kreativitu, spontaneitu, schopnost komunikace se sebou samým, s druhými, s prostředím, v němž žije, chápání života v jeho souvislostech a jeho smysluplné prožívání. (Šicková-Fabricsi, 2016)

9 Využití arteterapie u lidí bez domova v ČR a zahraničí

Arteterapie s bezdomovci je v současné době celkem neprobádanou oblastí a z dosavadně dostupných informací není k dohledání žádná literatura, která by se touto problematikou v České republice blíže zabývala. Přesto nelze říci, že by se žádný bezdomovec s arteterapeutickými technikami nikdy nesetkal. A tak se bezdomovci s arteterapií běžně setkávají v terapeutických komunitách, v nemocnicích, v azylových domech nebo v domovech pro seniory. Zde se tito lidé stávají pacienty nebo klienty domovů a institucí, jež některé expresivní techniky aplikují v rámci léčebného přístupu. Avšak najdou se jednotlivci, kteří chtějí s bezdomovci pracovat v jejich prostředí, lokalitě a kde je chtě nechtě přímo konfrontují s aktuální situací, jež je mnohem hůře přijatelnější, než ztotožnění se s rolí pacienta nemocnice či klienta azylového domu.

V roce 2005 byl v čele s Denisou Mikešovou založen výtvarný ateliér pro lidi bez domova a ženy v sociální nouzi. Činnost projekt zahájil první výstavou výtvarných prací lidí bez domova v Praze. Záměrem této výstavy bylo navázání vzájemné komunikace mezi lidmi bez domova a veřejností. V následujících letech ateliér úspěšně pokračoval v tradici výstav, ale od konce roku 2007 se začal specializovat na výrobu a prodej drobných dárkových předmětů. Výtvarná činnost s bezdomovci byla prvně publikována v časopise Arteterapie. Další výtvarný projekt s bezdomovci předkládám v příloze č. 3. Rozhovor s malířem Michalem Singerem pojednává o založení malířského programu pro mladé bezdomovce v Praze, jedinečný svého druhu.

Zahraniční kolegové se uměleckým aktivitám bezdomovců věnují podrobněji a podstatně delší dobu. V zahraničí existují různé umělecké programy, které se arteterapií s bezdomovci věnují již po několik desetiletí. Některé zahraniční publikace se zabývají skupinovou nebo individuální arteterapií s lidmi bez domova a nejčastěji je zkoumán účinek umění jako protipól bezdomovecké problematiky. Zahraniční literatura se bohatě věnuje skupinám bezdomovců, jednotlivcům, ženám, které se ocitly na ulici, dětem, které nepřekročily hranici osmnácti let,

recidivujícím bezdomovcům nebo charakteristikám vztahu, který si majoritní společnost skrze výtvarnou tvorbu k bezdomovcům vytváří, což by bylo zajímavé téma k dalšímu zpracování.

Bezdomovci v zahraničí běžně navštěvují dance a drama therapy, poetry therapy, play a theater therapy. Wadesen (2000 in Gussak & Rosal, 2016) uvádí, že lidé, kteří se ocitli na ulici, mohli ztratit své domovy kvůli chudobě, mohou to být migrující uprchlíci, celé rodiny nebo děti, které utíkají před násilím a traumatizujícím prostředím. Autorka dále uvádí, že dospělým bezdomovcům, kteří přebývají v dočasných úkrytech, arteterapie pomáhá v přizpůsobení se měnícím se životním podmínkám, pro úlevu, podporu a pochopení. Tim-Bottos (2006 in Gussak, & Rosal, 2016) zjistil, že lidé, kteří si prošli bezdomovectvím, oceňovali příležitosti pro sdílení svých uměleckých předmětů spolu s ostatními, protože se jim dostávalo potvrzení jejich schopnosti být kreativní. V literatuře se také setkáváme s různými arteterapeutickými technikami a materiály. Allen (2004 in Gussak & Rosal, 2016) ve své publikaci zmínila svůj vzdělávací projekt v rámci něhož byly vytvořeny masky tváří bezdomovců a tváří běžně bydlící populace, které byly následně společně vystaveny. (Gussak & Rosal, 2016)

Ráda bych zde zmínila studii Dr. Seana Kidda, klinického psychologa a docenta na Universitě v Torontu (oddělení psychiatrie), jehož práce se intenzivně zaměřuje na oblast bezdomovectví mládeže a uměleckého vyjádření. Výzkum, který probíhal v centru New Yorku a Torontu, trval jeden rok. Kidd zkoumal vztah mezi statusem outsidera – bezdomovce a uměním. Především ho zajímala otázka, jaký důsledek má proces marginalizace, tedy vyloučení člověka z majoritní společnosti a jakým způsobem se tento fakt v jejich tvorbě odráží. Podobně zkoumal i účinky umělecké činnosti na samotné populaci mladých bezdomovců.

Během této doby bylo dotázáno nad 200 účastníků uměleckých programů. Kidd s účastníky prováděl individuální i skupinové rozhovory a do umělecké činnosti zapojoval nejen bezdomovce, ale i personál. Výsledky analýzy rozhovorů a dialogů mezi lidmi bez domova i personálem jsou publikovány v knize *A lot of us*

Look at live differently: Homeless youths and art on the outsider (2009) a přinesly zjištění, že umění je nejčastěji vyjádřeno jako prostředek k přeměření bolesti z vnitřního k vnějšímu, jako forma komunikace a prostředek k nalézání identity. Expresivní formy umění byly na základě výzkumu označeny jako nedílnou součástí vnitřního zdroje uspokojení spočívající v transformaci potenciálně sebedestruktivních tendencí a chování do prostoru uměleckého díla. Umění mladým bezdomovcům dovoluje osvojení si pozitivní identity umělce a vytvářet si vazby v novém prostředí. Důraz na identifikaci se s osobností umělce na rozdíl od identity bezdomovce samo o sobě vede k přetváření životní perspektivy. Autor označuje aktivizaci a schopnost uměleckého projevu za získávání vědomí o vlastním talentu a sebeúctě, jež jsou aspekty, které se s bezdomovectvím neslučují. (Essence, 2014)

Ráda bych zde v návaznosti na výše uvedené výsledky studií zmínila další komunitní umělecký klub Royal Academy pro bezdomovce v Piccadilly v centru Londýna. Tato akademie vycvičovala některé z nejlepších britských umělců od roku 1769 a její galerie se každý měsíc pravidelně otevírají také pro členy uměleckého klubu. Všichni účastníci klubu žijí na ulicích nebo v ubytovnách a většina z nich má duševní problémy nebo trpí závislostí na návykových látkách. Klub je pro lidi bez přístřeší otevírán jednou měsíčně na půl dne. Tento terapeutický model expresivního vyjadřování lidí bez domova nechce být s arteterapií záměrně spojován.

Obrázek 1: Umělecký klub Royal Academy pro bezdomovce v Piccadilly

Zdroj: <https://www.royalacademy.org.uk/article/community-art-club-forging-a>

Klienti se v rámci klubu věnují tvorbě koláží, obrazů, psaní básní a společně organizují oblíbené a vysoce navštěvované workshopy několikrát do roka. Tento klub se od tradičního pojetí ambulantní sociální pomoci pro bezdomovce oddělil a pomáhá svým členům budovat vlastní novou identitu. Umělecký klub RA jsem zde zmínila z důvodu jeho specifické charakteristice, která nespočívá ve veřejně vymezeném arteterapeutickém účinku umělecké tvorby, přestože účastníci své fungování v klubu jako terapeutické označují, primárně jde o účinek procesu osvojování si nové identity-identity umělce. Veškeré aktivity klubu pro umělce z ulice jsou financovány jedním z největších farmaceutických gigantů GlaxoSmithKline. (Rix, 2014)

V roce 2011 byl ukončen tříletý výzkum autorů Thomase, Graye, McGinty, & Ebringer (2011), kteří zkoumali, do jaké míry může příležitostná strukturovaná umělecká forma přispívat dospělým bezdomovcům. Výzkum probíhal v centru Drop-in v Austrálii. Studie výzkumu potvrdily, že bezpečné strukturované prostředí a smysluplný umělecký projev může dospělé bezdomovce vést k vyšší a pravidelné účasti na terapeutických komunitách, což je pro překonávání bezdomovectví klíčové. Umělecký program byl pro bezdomovce dobrovolný a plně svobodný, co se týká formy zpracovávání různých témat. V rámci uměleckých

činností byl spíše kladen důraz na proces výtvarné činnosti než na používané techniky. Po dobu dvou měsíců byla během výzkumu použita metoda pozorování a vedení strukturovaných rozhovorů se čtyřmi účastníky a třemi zaměstnanci. Z rozhovorů byl pořízen zvukový záznam se souhlasem všech účastníků. Následná analýza dat potvrdila, že týdenní umělecký program vytvořil v životě bezdomovců rutinu a kontinuitu. Účastníci vyjádřili přání docházet na program častěji a delší dobu. Klienti umělecký program popisovali jako vysvobození z duševní nestability, jako katalyzátor pro sebeobjevování a jako odrazující prostředek od sebedestruktivního chování zahrnující například užívání návykových látek. Lidé, kteří se uměleckého programu účastnili, zdůraznili úlohu uměleckého díla jako prostředek k procvičování schopnosti rozhodování a podporování pocitu kontroly nad sebou samým, podporu při dosahování úspěchu, při rozvoji respektu vůči sobě a ostatním a při získávání ocenění. Výzkumníci dospěli k závěru, že smysluplné umělecké vyjádření je neohrožující, kulturně inkluzivní vstupní brána k vnitřnímu pocitu spokojenosti oproti samotnému bezdomovectví. (Essence, 2014)

Cílem teoretické části bylo představení bezdomovecké problematiky v co nejširším kontextu, jež mi umožňuje sestavit určitý metodologický postup při arteterapeutické práci s bezdomovci. Zjištění z oblasti psychoterapeutické péče o bezdomovce představuje z hlediska jejího poskytování nedostatkové zboží s čímž souvisí také absence poskytování terapeutických a expresivních programů v České republice. Závěr teoretické části pojednává o možnostech využití různých expresivních terapií pro lidi bez domova v České republice a zahraničí. Zjištění dokládají, že oproti zahraničním poskytovatelům těchto programů je Česká republika poměrně zanedbaná a zdaleka nejsme schopni dosáhnout takového náskoku. Jistou příčinu tohoto „ustrnutí“ vidím v neochotě přiznat si bezdomovectví jako součást naší společnosti. Ačkoli je mi nepříjemné dnešní neduhy přisuzovat bývalému socialistickému režimu, v tomto případě to pokládám

za jednu z příčin neochoty řešit významné otázky související převážně s lidskou chudobou a prevencí sociálně patologických jevů.

Tímto se dostáváme k praktické části, která představuje souhrn získaných teoretických poznatků se záměrem tyto poznatky zpracovat a zhodnotit. Cílem praktické části je nastínění metodického postupu arteterapeutické intervence a možností jejího využití u cílové skupiny bezdomovců. Mým záměrem je sledovat změny ve výtvarné tvorbě se zřetelem na výtvarný posun v souvislosti s metodickými instrukcemi. U cílové skupiny bezdomovců dále sleduji schopnost adaptace na výtvarnou změnu, projevy koheze ve skupinovém prostředí, schopnost spontánního výtvarného projevu a udělování významu výtvarně zpracované zkušenosti.

Abych dokázala, že teoretické východisko nastíněné v první části práce má své místo i při práci v terénu, předložím několik hlavních zjištění, jež se vztahují k výtvarným artefaktům lidí bez domova. Konkrétně předložím čtyři kazuistické studie s přiloženými artefakty čtyř účastníků arteterapeutického programu a vybrané artefakty budou popsány z obsahové a formální složky výtvarného zpracování s ohledem na skutečnost, že všichni členové jsou různou mírou bezdomovectvím ohroženi.

II. PRAKTICKÁ ČÁST

10 Využití rožnovské arteterapie u lidí bez domova

Praktická část práce shrnuje skupinovou arteterapeutickou práci s dospělými bezdomovci. Součástí snahy objasnit a specifikovat výtvarnou tvorbu bezdomovců jsou interpretační hypotetické úvahy v asociační, analogické a metaforické rovině. Tento způsob interpretace je zde využíván jako metoda směřující k porozumění výtvarným artefaktům bezdomovců v jejich vzájemných vztazích a časových následnostech, v kontextech arteterapeutického procesu a klientova života.

10.1 Představení vlastní arteterapeutické práce u lidí bez domova

Myšlenka pro vznik samostatného uměleckého programu, který by nabízel možnost expresivního vyjádření pro lidi z ulice, vznikla před dvěma lety. Pracovala jsem jako sociální pracovníce v denním nízkoprahovém centru pro lidi bez přístřeší a nápad zapojit bezdomovce do některé umělecké činnosti vznikl po dohodě s Jaroslavou Daško-Zemanovou, která v Naději fungovala jako vedoucí střediska a tuto činnost podporovala. Dohodla jsem se s ní na možnosti využívat každou středu večer jídelní místnost v prostorách denního centra. První den přišlo osm klientů a mohli jsme začít tvořit, přesto že jsem doposud neměla konkrétní plán programu, spoléhala jsem na přirozený průběh a fungování skupiny.

Když jsem si pak na konci výtvarného programu mohla některé otázky zodpovědět, byla jsem vyváděna z mnoha omylů. Překvapivé bylo zjištění, že skupina bezdomovců je schopna sebeorganizace, přijímat a zasvěcovat nové členy do skupiny, chránit a vážit si svých i produktů ostatních, přicházet s kontinuálními projekty s prosbou o jejich realizaci nebo se pokaždé omluvit za svou absenci „z minula“. Bezdomovci chtějí být viděni a slyšeni. K malému úspěchu přesto došlo, když se některá jejich díla vystavila veřejnosti v rámci Dne otevřených dveří, který myšlenku transformace podtrhl svou fotografickou

výstavou s názvem Proměna pražských bezdomovců. Bohužel někteří z bezdomovců se výstavy nedožili.

10.2 Vybrané techniky z arteterapie

Cílem zadávaných výtvarných technik bylo seznámit bezdomovce s možnostmi využití výtvarných prostředků s ohledem na jejich možnosti a vlastní preferenci při výběru výtvarného materiálu. V rámci arteterapeutického programu s bezdomovci byly zadávány různé náměty ke zpracování, nejčastěji se odvíjely od aktuálního ročního období, svátků nebo tradičních zvyklostí. Klienti měli možnost zvolit si výtvarnou techniku samostatně. Akvarelové barvy pro klienty zpočátku představovaly nejistou a subjektivně náročnou nebo nezajímavou techniku. Rozhodla jsem se, že se pokusím použít vlastní tvorbou ke zboření určité hranice mezi klienty a akvarelem, potažmo mezi klienty a mnou a zadané téma jsem s nimi často zpracovávala.

Pro mne bylo zpočátku těžké klienty přesvědčit, že jejich tvorba nebude hodnocena a na druhou stranu jsem nebyla schopna smířit se se skutečností, že se neumějí od těchto svazujících postojů oprostit a tvorbu si jednoduše užít. Po pár týdnech se klienti do akvarelové, kolážové nebo kombinované techniky ponořili. Překonali tak nejistotu z možného hodnocení estetického projevu, který byl nahrazen snahou o experimentování a autentické zobrazování a vyjadřování.

Pokud kdokoli z nově příchozích projevil obavu ohledně míry estetičnosti svého artefaktu, byl ostatními téměř vždy ubezpečen, že tu přece nejde o to, aby je někdo hodnotil, že na to se tu nehraje. V průběhu arteterapeutického programu byl kladen důraz na podporu a doprovázení klientské tvorby, vytváření bezpečných podmínek pro tvorbu, intervenci metodickými zásahy do tvorby, empatii a pomoc při tvorbě a podporu při skupinové interakci a porozumění.

10.2.1 Kazuistika pana T.

Tento třicetiletý klient se s bezdomovectvím setkává v různých etapách svého života. Pobytu na ulici předchází pobyt v azylových domech či ubytovnách a naopak. Dětství trávil v dětském domově a poté se mu nedařilo do běžné společnosti zapadnout, i když o to v současné době stojí. Klient doposud není ve fázi absolutní rezignace, své bezdomovectví si připouští jen částečně, s bezdomoveckým stylem života se identifikuje, ve svých kolážích reflektuje odmítavý postoj majoritní společnosti (příloha č. 4). Klient vinu za svou situaci vidí ve zlých a nepřejících lidech, kteří mu během života ubližují. Klient se pokouší svému bezdomovectví porozumět z hlediska určitého údělu či životního osudu s vidinou změny k lepšímu a hledá způsoby, jak se s touto nespravedlivostí vyrovnat, kompenzovat a porozumět jí.

Pan T. pravidelně referoval o svých osobních aktuálních událostech a snažil se prezentovat v pozitivním naladění, jak v komunikaci se mnou, tak s ostatními. Jeho role ve skupině se vyznačovala jistým podílením se na organizaci všech tří částí programu, vítal nově příchozí, oceňoval jednotlivé artefakty a s jistým humorem až bezhraničností komentoval veškeré dění ve skupině. U tohoto klienta byla problematická především otázka sebepojetí, hranic, otázka manipulace a opakovaného škodlivého užívání alkoholu i jiných návykových látek. Během programu se klient pokoušel tomuto škodlivému užívání návykových látek přiblížit ve své koláži, kterou uvádím níže. Ještě před tím si dovolím popsat jeho první výtvarný artefakt, který nakreslil.

Na zobrazeném artefaktu vidíme znázornění lidské postavy hlavonožcového typu. Panák je zpracován černým uhlem, přičemž použití barev zde funguje jako výplň nápadně vysokého špičatého klobouku a dokreslení obličeje světle zelenou barvou. Světle zelená barva je v produkci pana T. setrvačně dominujícím barevným odstínem. Tento první klientův artefakt nenesse znaky zachování proporčnosti postavy, postava není zakotvena v kompozičně ztvárněném prostoru s náznakem perspektivy a jakýchkoli dalších souvislostí.

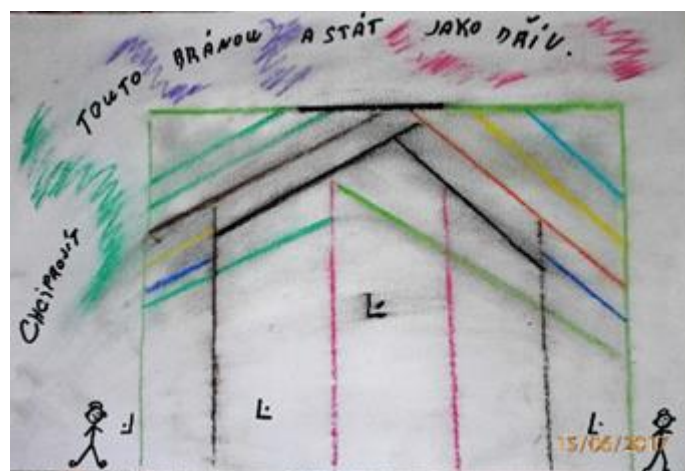
Obrázek 2: Panák

Kresba postavy pana T. je s ohledem na věk klienta hodna pozornosti: Tělo není zcela jednotné, ale poškozené, hlava není od trupu oddělena krkem, zdůrazněny jsou obě ruce bez prstů, což může odkazovat na problematiku senzomotorického vývoje. „Mágova“ čepice nese odstín žluté, červené, modré a hnědé, barvy se kumulují v jádru čepice, jsou zde uvězněné, čepice hlavu zatlačuje spolu s krkem, který tak nemůže být vidět, ale není vyloučeno, že by také mohl plnit funkci trupu. V této podobě zobrazení lidské postavy lze pracovat s termínem „porucha tělového schématu“ (Cognet, 2013), který nejen že nahlíží na problematiku z hlediska vlastního vnímání těla a identity, ale také jako možný odkaz k raným zkušenostem v období symbiózy s druhým objektem, který o jedince zpravidla láskyplně pečuje a cizím člověkem – žije ve světě přítomnosti nebo absence, v dialogu, během něhož dochází k citovému sdílení ve formě těla dávajícího a těla odmítajícího.

S ohledem na skutečnost, že artefakt je nositelem zobrazení výtvarného stádia, v němž mohlo dojít k emočnímu zablokování, je toto vývojové stádium

základem pro teoretický koncept arteterapeutické práce s klientem a jeho výtvarnou produkcí. Ve způsobu provedení je patrný emočně-kognitivní rozpor mezi vývojovým stádiem kresby, který odhaduji na šest let a reálným věkem klienta. Pokud lze předpokládat, že kvalita výtvarného provedení je také závislá na míře výtvarného poučení a praxe, lze usuzovat, že klient se výtvarnými činnostmi nemohl, či nechtěl zabývat, což může odkazovat k sociálně-mentální problematice. Z tohoto faktu vyplývá, že období názorného myšlení, kdy je zapotřebí zvládnout pochopení předmětů v prostoru s citem pro vztahy nižší – bližší, vyšší nebo vzdálenější apod., je v případě tohoto artefaktu zatím neznámou veličinou.

U dětí předškolního a raného školního věku je psychickým pozadím každé spontánní práce svébytné topologické řešení prostoru. Představa o objektivním světě a odchylky zobrazení vůči realitě nejsou vždy způsobeny z nedostatku uměleckých vloh, ale mohou plynout z neschopnosti vytvořit si v případě potřeby předlohu a mít tak bázi pro převod představ do výtvarné podoby. (Lhotová, 2010)

Obrázek 3: Brána, kterou chci projít

Druhý artefakt s názvem „Brána, kterou chci projít“ je konstruována barevnými linkami, jejichž provedení napovídá, že klient použil pomůcku, patrně jakési pravítko. Brána je tvořena svislými a pravoúhlými čarami, vykazuje geometrické členění prostoru. Čáry se sbíhají do tvaru domu se střechou,

respektive do několika domů za sebou. Toto výtvarné provedení nese určité znaky tzv. organicity, jež mohou signalizovat patologické procesy nebo souvisí s poruchou centrální nervové soustavy. Znaky organické tvorby se ve výtvarné tvorbě vyskytují v narušené plynulosti čáry, střídání tlaku, spojení a návaznosti linií nebo dvojdimenzionální znázornění u proporcí zobrazených částí. Pozornost je věnována také neobvyklým znakům, chybějícím částem a zvýrazněním detailů. (Švancarová & Švancara, 1994)

Z každé strany brány je zobrazena jedna postava, jejíž tyčkovité provedení je další typ zobrazování postavy. Postavy někam směřují, respektive jedna k bráně přichází a druhá odchází, figury se otáčejí, což lze považovat za výtvarně vývojový posun. Postavy jsou zjednodušené, mají naznačené uši i vlasy, prsty na rukou zde opět chybí. V tomto artefaktu se setkáváme se začleněným textem: „Chci projít touto branou a stát jako dřív“, všímáme si, že postavy jsou sesazeny do spodní části čtvrtky, což může souviset se snahou postavy zasadit do statického prostoru.

V dalších artefaktech se s popisnou tvorbou klienta setkáváme častěji, texty na sebe vážou divákovu pozornost a mohou ji od zobrazovaných objektů odklánět. Klient reflektuje, že jeho tvorba nedosahuje určitých kvalit, jako výtvary ostatních, texty může vyjadřovat nemožnost se výtvarně projevit tak, jak by si sám přál. Text zde může sloužit jako zakrývání aktuálního stavu, avšak pro další spolupráci by nebylo vhodné mu tento způsob zpracovávání zbourat, neboť prozatím funguje jako obranný mechanismus. Ráda bych zde představila i klientovu kolážovou tvorbu.

Obrázek 4: „Varovná koláž“

Během výtvarného programu klient vytvořil celkem čtyři koláže, ze kterých jsem vybrala dvě ke stručnému popisu. Ostatní koláže dokládám v příloze č. 4. Koláž s názvem „Varovná koláž“ předkládá zpracování problematiky závislostí. Klient se o konzumaci alkoholu a drog vyjadřuje ve smyslu, že to občas „přežene“ a že o tom ví. Koláž je doplněna vystříhaným textem, který je obohacen autorovým výrokem: „*Drogi a alkohol je meta lidstva*“. Je zde patrná snaha o sloganovité zdůraznění účinků drog na tělo a zdraví i možná identifikace s touto problematikou. Dominující sklenice piva se naklání nad nápisem: „Najdou se ještě“, postava muže v levém horním drží kapsle s prášky s vážným výrazem. Z této koláže lze soudit, že klient problematiku drog na určité kognitivní úrovni vnímá, ale doprovodný text je již méně varovný. Spíše popisuje stavy, účinky a pocity ze zobrazených návykových látek, mohou odkazovat na tzv. bažení po látce. Gramatická chyba v nápisu v koláži „*meta*“, totiž znamená cíl, záchytný bod dosažení a v tomto stádiu se patrně nachází i aktuální vztah klienta k návykovým látkám.

Druhá koláž, jejíž prázdný prostor je vyplněn modrozeleným pozadím, je doplněná o dvě postavy. V pravém spodním rohu je znázorněná hořící ženská postava doplněná o text: „*Podzim začíná*“ a ve druhé polovině koláže vidíme postavu paní Janžurové v šedobílém lékařském plášti s textem: „*Léto končí*“.

Tyto dvě polarity souvisí s bezdomoveckým „sezónním“ životem velmi úzce. Bílá postava, která starostlivě a s naléhavým výrazem sděluje, že léto končí, je předzvěstí, že začíná období chladu. Zima je pro bezdomovce zátěžové období, zvyšuje se průměrná úmrtnost a bezdomovci musí svou situaci řešit co nejdříve, neboť azylové domy a ubytovny jsou na podzim téměř plné. Nejčastější příčinou úmrtí je pak na následky podchlazení či uhoření. Zde může být jistá analogie s hořící postavou. Zeleno modré studené pozadí nese znaky úzkosti, ale neodkazuje na stagnaci či zánik. Zelená je spíše barvou houževnatosti, barvou pěstitelů a obnovy. Tato barevná kombinace s významem ročního období, které klient vnímá i s jeho riziky může svědčit o mobilizaci sil k překonání očekávané etapy zimního období.

Za pozornost stojí také právě zmiňovaná postava paní Janžurové v šedobílém plášti. Je jakousi autoritou, oznamovatelem a hybatelem současného stavu, může odkazovat na určitou vzpomínku na někoho, kdo se o klienta staral, konfrontoval ho s nebezpečím a riziky, podobně jako to dělají lékaři rodiče nebo vychovatelé. Pro klienta má tato zpráva patrně varovný signál, které přikládá zvláštní důležitost.

Obrázek 5: Zahrada

Obrázek 6: Studená koláž

Následující artefakt s názvem „Zahrada 1“ je oproti ostatním poměrně dobře výtvarně zvládnutá. Je zde patrná snaha budovat prostor, klient se snažil znázornit mraky, slunce a stromy v zahradě, větve jsou zjednodušené a lomené v úhlech s nedokončeným vývojem. Druhý artefakt je pokračováním ztvárněné zahrady, klient zde poprvé použil akvarelové barvy. Obraz je namalován na výšku. Při vytváření artefaktu klient využil předlohu – fotografii cesty lemované stromy, jakousi alej. Klient mne požádal o pomoc při domalování stromů a společně jsme použili černou barvu k odstupňování stínů stromů, poté se klient snažil naznačit vedoucí cestu hnědou barvou. Ke své spokojenosti opět sáhl k popisnému způsobu dotvoření artefaktu, snad aby divákovi neunikl význam znázorňovaného.

Obrázek 7: Zahrada II

Přestože zasazení figury se klient vyhýbá, sledávám známky výtvarného posunu jak v dynamice provedení, tak ve snaze o strukturaci a organizaci zobrazovaných objektů v ploše. Klient zde prvně použil bílou barvu, kterou chtěl patrně navodit dojem květů podobně, jak tomu bylo na předložené fotografii. Artefakt je plnější, bohatší o barevnost – barvy spolu splývají, mizí geometrizace a schematizace. Klient je se svým výtvořem spokojen, předloha fotografie zde splnila důležitou úlohu, především posloužila podobně, jako slouží vlastní mentální obrazy a představy při tvorbě obrazu.

10.2.2 Kazuistika paní K.

Klientka (55 let), jako jediná dochází naprosto pravidelně. Její tvorba je bohatá, inspirující a originální. Zdá se, že tento výtvarný seminář je pro ni důležitou pravidelnou událostí. Klientka do nízkoprahového centra chodí převážně kvůli stravě a sociálním kontaktům, bydlí u své matky, která nedávno zemřela. Klientka pobírá důchod III. stupně. Svou tvorbou se paní K. od ostatních liší způsobem provedení i stylem znázorňování a zachycování určitých událostí. U klientky pozoruji snahu být originální a „neonošená“.

Obrázek 8: Nymfa

Výtvarné zpracování zadaných témat klientka pojímá svébytně dle vlastních pravidel – klientka prozatím nezpracovala zadané téma tak, jak by člověk očekával. Její tvorba je tvořena převážně symetrickým a rytmickým opakováním určitých prvků, které skládá do systému jakýchsi rostlinných a zvířecích motivů. Tvorba může působit agresivním až pichlavým dojmem, ale především se jedná o dynamické a autentické ztvárnění aktuálních vnitřních stavů klientky. Celou konstrukci obrazu tvoří suť z elementů a forem. Při sledování klientky v průběhu tvorby se mi otevírá možnost nahlédnout a reagovat na její duševní rozpoložení. Taková abstraktní tvorba je u klientky přechodovou fází, kterou střídá s tvorbou kresebnou, kde se snaží o znázornění lidských nebo zvířecích postav ve vzájemném vztahu. Její výtvarná tvorba vykazuje znaky abstraktního expresionismu, což odpovídá typickému způsobu tvorby schizofreniků. Syřišťová (1989) popisuje výtvarnou práci schizofreniků, kteří přetváří svět do bizarních a nezvyklých souvislostí, do symbolů, monster a nástrah.

Obrázek 9: Bez názvu

Jak uvidíme níže, klientčin další převážně kresebná styl tvorby je naopak statický, grafický s obsahem racionálních sdělení. Tvorba obsahuje dekorativní prvky s různým symbolickým obsahem. Často jsem k rozluštění její tvorby vybízela: „Že neuhádnete, co je to tentokrát?“ Klientka je schopna hovořit o ději, který dílo nese. Popisovaný děj se však nezakládá na reálných možnostech vyobrazeného. Klientka kreslí motivy kočky, myši a motýla. Poté se mne ptá, jestli vím, kdo to je. Když jsem řekla, že to může být její matka, otec a ona, souhlasila. Jako matku nakreslila kočku, sebe jako myš a otce jako motýla. Na dotaz, proč namalovala otce jako motýla, odpověděla, že otec se živil sběrem hmyzu. Často ho doprovázela na pracovních cestách. Bavilo ji sledovat, jak spolu hmyz zápasí. S oblibou prý jako malá dávala různé druhy hmyzu do jedné krabičky a sledovala, jak se budou chovat. Většinou ji prý mrzelo, že otec hmyz poté zahubil a naložil do nějakého rosolu nebo přišpendlil do desek. Motýl je prý symbolem proměny, jelikož prochází stádiem larvy, kukly a motýla.

Obrázek 10: Zvířecí rodina

Klientka při tvorbě vydává různé zvuky jako „mňau“ a podobně. V takové tvorbě nacházíme odkazy, které směřují ke znakům a charakteru tvorby schizofreniků zejména v určitém rozjetí za pomoci barev. Barevně zpracovaný obraz s kočkou klientku povzbudil k domalování červených kočičích očí nebo hrotů na jejím hřbětě. Dekorativní prvky lze najít zejména v tomto druhu kresebné tvorby, jedná se například o spirálovitý myší ocásek, květy ve tvaru srdcí s esovitým prohnutím stonků. Kresby jsou vždy doplněny antropomorfním signifikantním měsícem, někdy jsou zde měsíce dva, což může odkazovat na jistou polaritu či pokus o propojování dvou různých realit. Klientka hovoří často v metaforách a hádankách, přičemž pozoruji snahu k odkazu na sebe sama – jakousi sebestřednost, podtrhující důležitost myšlenky či vyjádření s určitým druhem ironie. Paní K. si svých prací velmi cenní, opatruje je a sleduje, jak s nimi nakládám. Klientka své výtvary považuje za náležitě kvalitní a originální. Ve svém umění spatřuje nejen léčivý potenciál, ale také vyzdvihuje estetickou kvalitu díla. Ráda by se řadila mezi umělce.

Obrázek 11: Zahrada

Nasvědčuje tomu její iniciativa pro návrh tématu na příští setkání: „Co bych malovala, kdybych byla malíř?“ Když jsem při tvorbě klientku pozorovala, všimla jsem si, jakým způsobem vede štětec, tužku nebo uzávěr od tuše. Tahy byly velmi rychlé a energické (obraz má vždy hotový jako první), kompozici si nijak nepromýšlí, působí, že je vedena nastavenými mechanismy, které ji umožňují tvořit kontinuálně a přirozeně. V klientčině tvorbě přesahují zdobené motivy, využívá papír vždy až k okraji – pokud se jedná o zobrazování ornamentální stereotypie, geometrizace a schematizace. Paní K. se do tvorby naprosto ponoří, změní se jí výraz v obličeji. Je soustředěnější a jakoby v jiném světě. Cizorodý, bezprostřední stav klientky budí dojem nastávající změny v jejím vnitřním prožívání. Autorka je unesena a jaksí fascinována při používání barev, které ji zjevně oživují emoce. Je dobré mít na paměti, že tento způsob zpracování obrazů klientku „startuje“ k zafixivávání rozbíhajících emocí do určité formy, ale pro diváka je tato forma nečitelná a především neuchopitelná. V tomto případě je zde funkční abreaktivní úloha při zpracování emočních stavů, ale naskýtá se otázka, do jaké míry je tento prostor pro autorku bezpečný nebo potenciálně ohrožující, neboť se jedná o vybočení z určité míry klientčina přirozeného psychického rozpoležení. Oba typy tvorby vykazují znaky vztahovosti k agresivně laděné produkci, je zde patrná určitá brutálnost, rustikální houževnatost, bezhraničnost, některé výjevy nesou znaky bizardnosti. Ocsilace na samotném rozhraní kresebného a abstraktního stylu výtvarného zpracování

může být zmírněna pokusem o jejich propojení. V tomto případě si k tomuto způsobu zpracování musí najít cestu sama autorka, která na ni za pomoci arteterapeuta bude ochotna přestoupit.

Obrázek 12: Bez názvu

Tyto přechodové fáze vyžadují arteterapeutovu bdělost, kterou zmiňuje Syřišťová (1989). Dá se mluvit o jakési erupci kreativity, kdy se jedná o změněný stav vědomí podobného snění za bdělého stavu, jež se vymyká myšlení a prožívání ovládanému běžnými konvencemi. Normální stav vědomé adaptace a racionální kontroly je nekreativní. Převážná většina schizofrenní, ať literární tak výtvarné tvorby, je vysoce expresivní a symbolická – má nejužší vztah k uměleckému expresionismu, symbolismu, introvertnímu surrealismu a abstrakcionalismu, je antipólem naturalismu. Vedle prací, vyjadřujících pocit hlubokého ohrožení a osamocení, úzkostného neklidu, který někdy vyústí do výtvarného dramatismu a dezintegrace, patří obrazy zastaveného času, dějů „zmrazených“ do chladné strnulosti. Jsou to mnohdy krásné nehybné krajiny, s fantastickými tvary. Všechna tato vyjádření, nebo alespoň většina z nich jsou pro nás spíše pomocníkem v odhadu situace nemocného, než choroby v tradičním psychiatrickém slova smyslu. Schizofrenní pacienty nemůžeme nechat na pospas pouze jejich spontánním expresím a produkcím, zejména ne tam, kde signalizují pocity úzkosti a ohrožení. Tímto autorka vystihuje rozdílnost a dvojakost klientčiny výtvarné produkce celkem výstižně. (Syřišťová, 1989)

10.2.3 Kazuistika pana M.

Obrázek 13: Zabití Medúzy

Pan M. je starý 32 let, na ulici se ocitl před více jak jedním rokem a přespává venku nebo na noclehárnách. Bezdomovectví je v jeho případě střídavou fází, kdy z důvodu onemocnění schizofrenií nezvládal pracovní požadavky. Pan M. pracoval v neziskové organizaci jako projektový manažer, má dobré komunikační dovednosti, přesto je na něm patrný určitý odstup a samostatnost. Klient snažil zadaná témata zpracovat poctivě dle metodických instrukcí, přesto byla jeho počáteční tvorba v základě zapouzdřená a bytelná.

První artefakt s názvem Medúza zpracovával akrylovými barvami, vodovky mu nepřišly nijak zajímavé. U pana M. byl jeho výtvarný posun podmíněn mírně razantní technikou akčního akvarelu. Poté se jeho výtvarná tvorba rozvíjela především v kompozičním řešení artefaktu, budování prostoru, zobrazování postav a osobitou prací s barvami.

První artefakt je celkem zdatným pokusem o ztvárnění perspektivního zobrazení dvou postav, Medúzy a Perseuse. Medúza je zde zobrazena v celé své ošklivosti a netvornosti. Klient se zajímal o mytické dějství, do tvorby se ponořil, nevyžadoval žádnou asistenci a o svém artefaktu byl ochoten hovořit.

Sdělil, že Medúza může být zobrazením nějaké ženy v jeho životě, ale více již sdělení nechtěl komentovat.

Šípkovou Růženku klient znovu maloval hutnými akrylovými barvami, znemožňující náhodnou strukturaci a živost. Je zde patrná tendence o řízené a kontrolované výtvarné zpracování všech objektů v artefaktu, Růženka je navíc posazena na kamenný trůn, připomínající posazení na toaletě. Zde bych odkazovala na análně sadistické období a problematiku kontroly, zadržování emocí nebo jiných potlačovaných impulzů. Z obrázku je hmatatelná určitá tenze a studenost díky použití tyrkysové a modré barvy, není zde zpracovaný horizont a obraz působí nedodělaně.

Obrázek 14: Šípková Růženka

V artefaktech je poměrně často obsažená růžová a červená. Růženka nemá žádné oči ani nejsou nijak naznačené a princ je má naopak nadměrně veliké, možná vidí to, co Růženka nesmí zřít, Růženka je zbavena jednoho ze smyslových orgánů. Opět se zde setkáváme s vyobrazením žlutého meče jako zbraň určená k sekání. Když klient přišel po třetí, ani tehdy neměl zájem o akvarel, zpracoval další téma Adama a Evu akrylem. Vzhledem k tomu, že obrázek byl podobně hutný, nehybný a statický jako dva předchozí, navrhla jsem klientův výtvarný styl z nehybnosti „vysvobodit“. Přestože zvolená metoda, která měla zakletí zlomit,

byla v jejím konečném důsledku přínosná, klient i já jsme se ocitli na neznámém poli nečekaných zvrátů.

Obrázek 15: Akční akvarel-Trpaslík

Metoda akčního akvarelu, jejíž hlavní účinek spočívá v „odevzdání“ kontroly nad dílem vodnímu živlu, klientovi způsobila několikanásobný pocit nejistoty, který jeho následnou tvorbu výrazně ovlivnil. Klient projevil strach o svého trpaslíka ve fázi prvního smývání barevných nánosů, poté bojoval s trpělivostí při zasychání papíru, aby mohl svého trpaslíka dotvořit a po dalším smývání vodě „rezignačně“ ustoupil. Přesto si začal všimnout náhodně vzniklých struktur objevujících se na plášti a trpasličích botách, jež se mu zdály hodnotné. Klient popisoval určité rozladění nad tím, když Trpaslík skončil pod vodou po druhé. Po celou dobu jsem klientovi asistovala, ujišťovala, že obraz dopadne v pořádku i když ponese změny nebo jiný význam. Klient sdělil, že trpaslík se mu nelíbí, ale že si obrazu váží z jiného důvodu. Našel k němu vztah, který není založen na estetické hodnotě díla. Klient jako zrcadlo vodní hladiny emočně sdílel veškeré rozpíjení a pohyb barev v artefaktu. V tomto případě je nutné zmínit rizikovost

používání této techniky u lidí, jejich diagnóza nám není z různých důvodů objasněná nebo ji známe, ale kupříkladu lidé se schizofrenními rysy osobnosti nemusejí techniku akčního akvarelu zdárně zvládnout.

Na jednu stranu se díky akčnímu akvarelu podařilo zbourat hranice hutné a nepropustné tvorby, ale klient prošel určitou fází šoku a rozčarování, která by mohla být spouštěcím mechanismem různých psychických obtíží. Po této výtvarné zkušenosti se klient k akvarelovým barvám opatrně vrací, což lze pozorovat na obrázku Jeníčka a Mařenky, který ještě vykazuje náznaky řízené a bytelné tvorby. Zároveň se klient na pozdějším programu rozhodne trpaslíka ztvárnit z hlíny, jehož fotografii předkládám v říloze č. 5. Může to být reakce na předešlou zkušenost, kterou si nyní klient nechtěl nechat „uplavat“.

Klient tuto zkušenost velmi dobře absolvoval a zpracoval. Přestože jsem měla povědomí o tom, že klient dochází do centra pro lidi se schizofrenními obtížemi, vytváření akčního akvarelu bylo pro tohoto klienta v podstatě nebezpečnou zkušeností a nezbývalo mi než se na klienta intuitivně naladit, vycítit jeho pocit ohrožení a empaticky jeho činnost až do konce doprovázet. V tomto případě se díky akčnímu akvarelu podařilo dosáhnout určitého propojení klientovy potřeby kontroly a řízení spolu s používáním akvarelových barev. Výsledkem je, že klient si prostřednictvím smývací techniky vybudoval určitou důvěru ve vlastní schopnosti rozehrát proces uvolňující tenzi přizpůsobení se novému výtvarnému stylu.

Pan M. začal malovat akvarelem rád, poznal možnosti vodových barev. Je mi jasné, že bez použití jeho vůle by změna tak patrná nemohla být. Také díky použití metodických vstupů, které klient pozitivně přijímal, se tvorba postupně oproštuje od své stylizace a přibližuje se reálnému životu a skutečnému prožitku. Významnost bytí a setrvání se svým artefaktem v arteterapii je předpokladem k přijetí vlastních vztahů k sobě a okolí. V případě pana M. lze hovořit o procesu prožívání nelibosti při konfrontaci se svými obrazy až k jejich přijetí. Korektivní zkušenost v toto případě spočívala ve znovuprožití a zvládnutí situace ve výtvarném

podobě a následném prožitku přijetí a spokojenosti. (Lhotová, 2010) Obraz, kde klient ztvárňuje upálení čarodějnice svým způsobem expanduje v provedení červeno černého ohně se žlutými hutnými plameny.

Obrázek 16: Pernková chaloupka

Obrázek 17: Pálení čarodějnic

Oheň zaujímá touto trikolórou ve smyslu její fragmentace a oddělení barevých ploch. Tato kombinace barev je svým způsobem nositelem určité výstrahy, nebezpečí a nečekaných zvrátů. Hutný šedý dým se vsakuje do těžkého fialově

modrého nebe, které od ohně oddělují dva pahorky, které vypadají jako dvě zelené hlavy či ženské poprsí. S černou barvou je zde zacházeno opatrně, spíše vykresluje barevné plochy, než aby se vsákla do objektů, klient ji střeží a udržuje pod kontrolou. Černá barva je buď absenční nebo nerovnoměrně použitá. Tato snaha lze v ohni pozorovat nejvíce. Černá barva by obraz mohla ušpinit, popřípadě změnit kontury a zasáhla by tak do klientova záměru. Postava, která do ohně přikládá dřevo postrádá obličej, má totožný čepec jako trpaslík z akčního akvarelu, který se klientově kontrolované tvorbě vyhnul. Patrný vztek z tohoto prožitku je v tomto artefaktu obsažen. Trpaslík je zde v celé své síle znovu a čarodějnicí upaluje za každých okolností.

Poslední artefakt vykazuje celkem zdařilou práci s prostorem, kde je patrná snaha o jeho budování. Zde klient naslouchal metodickým instrukcím velmi pečlivě a o svou tvorbu se začal intenzivně zajímat, neboť postřehl, že se mění a zlepšuje. Májka posazená v centrální části obrazu je nápadná svými pestrobarevnými stužkami, které klient snaživě vykresloval. Barvy na stužkách jsou podobné barvám tzv. duhové vlajky, jež je symbolem mezinárodních homosexuálních hnutí.

Postavy jsou na každé straně Májky, ženy napravo a jeden muž nalevo. U muže si lze všimnout jeho rozpažených paží, a tak se naskytá otázka co chce tímto gestem naznačit. Může ženy například odhánět nebo plašit? Postavy jsou na rozdíl od domků usazeny stíny. Snaha o centrální perspektivu je patrná ve vedení linie znázorňující cestu, která má současně funkci horizontální a domy se pak vznášejí kdesi v oblacích. Pokud domy mohou odkazovat na domov ve smyslu bezpečí a přijetí, je tato skutečnost pro klienta doposud nezpracovanou součástí jeho životního prostoru. Ženy jsou oblečené do tradičních velikonočních krojů, což je běžné pro moravskoslezskou oblast. Opakujícím se prvkem v artefaktech jsou červené špičaté čepice, nebo zahalení hlavy červeným nebo růžovým špičatým kloboukem, viz. Trpaslík, obraz Pálení čarodějnic nebo trpaslík vytvořený z hlíny. Růžová barva se netradičně objevuje na mužských postavách. V souvislosti se žlutými meči, objevujících se při hrdinských činech (zejména při usekávání

lidských částí těla nebo personifikovaných rostlin – viz Růženka) hledám určitý předpoklad problematiky v oblasti vlastní sexuální identity. Opakující se žlutá barva na mečích může souviset s určitou exhibiční tendencí, která může mít histriónský potenciál.

Klient se svou prací dostává k prostorovému vnímání, avšak otázkou zůstává práce s objemem obrazu, což k trojrozměrné kvalitě díla současně přispívá. V tomto případě by bylo vhodné zaměřit se a sledovat klientovu práci se zmíněnou černou barvou, přičemž je třeba mít na paměti, že metodické zásahy by měly být zprostředkovávány nenásilnou inspirativní formou. Je třeba dbát a klienta upozornit, jakým způsobem se jeho tvorba může měnit a vyvíjet. Rychlá proměnlivost tvorby může v jistých situacích předběhnout klientovu schopnost přiměřeného zpracování emocí na vědomé psychické úrovni.

Obrázek 18: Májka

10.2.4 Kazuistika pana V.

Pan V. (60 let) je svým způsobem bezdomovcem po celou druhou polovinu svého života. Na ulici přebývá 25 let. Ubytovny ani azylové domy po předchozích zkušenostech nechce využívat, a tak se rozhodl, že zůstane odkázán sám na sebe. Pan V. nemá stálé útočiště, svá zázemí často mění, aby se vyhnul případnému odhalení a okradení. Do bezdomovecké komunity zapadnout nechce, stal se spíš samotářským vlkem. Vinu za svou situaci připisuje stávajícímu systému, který se o něj nedokáže postarat. Pan V. současnou hektickou dobu hodnotí negativně, vzpomíná na doby socialismu, kdy byla možnost získat k zaměstnání i ubytování, avšak tvrdí, že v současné době takové nabídky dostupné nejsou. Pan V. je vysokoškolsky vzdělaný s titulem stavebního inženýra, na výtvarný program dochází téměř pravidelně. Jeho tvorba vykazuje znaky výtvarného posunu, ale také stagnace, jisté melancholie a bezvýchodnosti. Pan V. na téma podzim vytvořil trojici stromů s náznakem horizontu a zapadajícího slunce. Přestože větve stromů se energicky linou přes horizont, jsou usekané a špalkovité.

Obrázek 19: Podzim

Určitá izolovanost stromů od „studené“ krajiny a jejich seřazení na spodní okraj linky může odkazovat na problematiku izolace a vyloučení. Zároveň stromy „brání“ pohledu do kraje za nimi, stromy pak působí jako pletivo či mříž. Stromy jsou ztvárněny zeleno hnědou barvou, což může odpovídat změně klimatu

a ročního období, které se neodkladně blíží. Stromy jsou vyzáblé, chybí jim živná půda a zem. Červeno žluté slunce je prázdné, budí dojem jen jakési „náplasti“ celkově vyschlého a pustého obrazu. Prostřední nejmenší strom se zdá být mladší a „ohebnější“, než ostatní. Každý z těchto stromů vykazuje odlišný způsob zpracování a každý má jinou charakteristiku. Jejich linka vykazuje znaky lehké organicity. Pro pana V. jsou stromy v podstatě životně důležitou surovinou, stromy a křoviny vyhledává, neboť přebývá v lese, poskytují mu topivo a pocit bezpečí.

Další artefakty vykazují pružnější, ale stereotypní kresebnou fázi s nutkavými gesty, jež mohou souviset s jistým neuroticismem. Obrazy jsou zvláště „zašité“ jistým druhem linky, kterou pan V. opouští až po dlouhé době. Druhý artefakt předkládám z důvodu viditelné již zmíněné neurotické, stereotypně vedené linky, která obraz rytmicky „zapošívá“. Klient je uzavřený, ostatní členy spíše „otcovsky“ poučuje. Klient je pečlivý, nikdy není umazaný nebo špinavý, pouze lze cítit pálené dřevo a kouř, jímž je jeho oděv nasáklý.

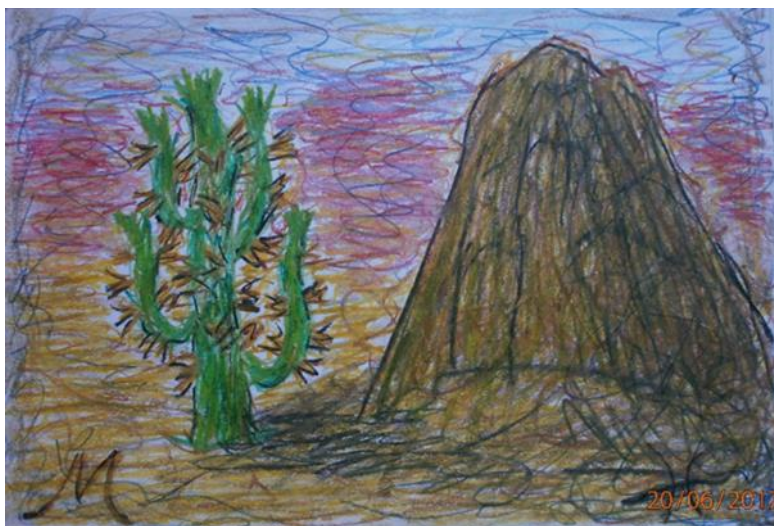
Druhý artefakt s názvem Létající zvony ztvárňuje dle pověsti létající zvon, který na Zelený čtvrtek odlétá pro požehnání do Říma. Klient vcelku bravurně ztvárnil špičku kostela, který připomíná typický neogotický styl, což svědčí o jeho znalostech z oblasti architektury. Dle pověsti Zvon míří do baziliky v Římě a po pouti se má s požehnáním vrátit zpět. Klient symbolicky ztvárnil představu o putování zvonu s velkými modrými křídly, jež ho unášejí přes alpské vrchy, které fungují jako horizont. Je zde náznak perspektivního vnímání prostoru, ačkoli prostor v artefaktu působí „vykradeně“. Artefakt je redukován pouze na výrazovou symboliku.

Obrázek 20: Létající zvony

Zvon je nápadný svou totožnou barevností s římskou bazilikou, oba objekty jsou vykresleny žlutou, hnědou a převážně fialovou barvou, která může odkazovat k ženskému principu. Kopulovitý tvar baziliky je totožný se zvonem i co se týče velikosti, dokonce se k sobě naklání. Mezi nimi je však pahorek, který je barevně totožný se špičkou kostela na levé straně. Artefakt může vypovídat o silné touze uspokojit přání jistých pudových tenzí, které souvisí s vývojovým orálním stádiem, zelenohnědá začmáraná plocha pahorku tento stav dosažení zúzkostňuje, k dosažení slasti dochází ve fantazijních představách (zvýrazněná symbolika křídel). Emoce jsou zde pozastaveny, polarita či dynamika je patrná v rozdílném způsobu zpracování kostelů, kde neogotická robustní věž, přestože se patrně rozpadá, může odkazovat k mužskému principu a něžnější provedení římské baziliky k ženskému.

Třetí artefakt nabízí pohled na jakýsi úkryt v poušti postavený vedle stejně velkého kaktusu, s nápadně zpracovanými ostny i sytým zeleným odstínem. Zde je v jeho produkci prvně naznačen stín kaktusu, který může odkazovat na sílu prudkého světla a slunečního žáru v poušti. Z obrázku sálá sucho a horko, poušť svým způsobem vsakuje sálající žár z nebe či naopak a použití červené tento dojem ještě umocňuje, vyschlý vzduch se doslova horkem chvěje.

Obrázek 21: Kaktus

V obrázku je téměř nedýchatelno a těsno, není kam uhnout, kam se schovat, vnímám zde patrnou bezvýchodnost. Kdo se v této situaci ocitá? Poušť je drsným nehostinným krajem a jedinou rostlinou, která v těchto podmínkách dokáže kvést a nést plody jsou právě kaktusy. Takový kaktus, který se dožívá až dvou set let, tvoří typickou pouštní scenérii v amerických pouštích. Tato rostlina dlouhodobě odolává nepříznivému vlivu horkého počasí i zimních mrazů a v období dešťů je schopna nasát velké množství vody, kterou úsporně spotřebovává několik týdnů až měsíců. Analogicky se lze zamýšlet nad smyslem určité extrémní výdrže a vytrvalosti ve velmi náročných a nepříznivých životních podmínkách. Naskýtá se zde otázka nutnosti přežití, hledání úkrytu a zdrojů potřebných k překonání náročných situací i obrany před vyhynutím. Extrémně náročné podmínky k přežití mohou u jedince z dlouhodobého hlediska vytvořit silnou frustraci a deprivaci, deprese a jiné změny psychického stavu. V souvislosti s bezdomoveckým způsobem života je zde patrná snaha o specifikaci vysoce náročných životních podmínek, které se patrně nedají sdělit na verbální úrovni. Mohl by podobně jako kaktus, který dokáže v extrémně nehostinných podmínkách přežít i kvést, plnohodnotně žít i člověk?

Obrázek 22: Palma

Po roce výtvarného tvoření se klient přeorientoval z tohoto lineárně chaotického stylu k symbolizačně abstraktnímu způsobu práce. Klient opouští svůj zaběhnutý styl znázorňování objektů a pouští se do abstraktně-symbolické úrovně zpracovávání exotičtějších témat. Na druhou stranu je tato změna vítaná a použití akvarelových barev u obrazu s ostrovy je náznakem změny a posunu ve výtvarné tvorbě. Je zde znatelná potřeba experimentovat a změnit zaběhnutý výtvarný styl. Tato palma je zajímavá z několika pohledů, klient se oprostil od „zapošitého“ lineárního kresebného stylu a přešel na poměrně barevnější a dynamičtější formu zpracování. Kmen, který je tvořen jednotlivými stupínky střídajících se dvou barev má vizuální efekt schodů nebo stupňů směřující ke koruně rostliny, která je zapouzdřena a obtáčena barevnými pásy, které ji udržují v iluzorní stabilní poloze. To může odkazovat na potřebu ochrany, stability a bezpečí, pokud má být směřováno směrem vzhůru. Palma nepůsobí stabilně, naklání se směrem dozadu a její koruna působí jako jakýsi větrník, který se roztáčí. Je zde patrný dynamický prvek a pohyb. Tato iluzornost prostoru je naddimenzovaně podaná v podobě závratí a pocitu pádu. Palma je tvořena z fragmentů, které do sebe nějak zapadají. Barvy jsou syté, ale působí nefunkčně. Barevné plochy nesouvisí s významem ztvárňovaných objektů a obraz postrádá reálné zpracování, oproti dřívějšímu způsobu autorova uchopení a zachycení skutečnosti. Přesto je to již zmiňovaný

odklon od zaběhnutého výtvarného stylu, jež je pokládán za pozitivní a pokrokovou fázi.

U bezdomovců je typická určitá fáze, kdy se snaží ze své situace dostat, ale opakovaně padají zpět na dno. Pokusy dostat se ze dna postupem času mizí a nastane rezignační postoj. Znázornění potřeby ochrany může odkazovat na neschopnost požádat o pomoc verbálním způsobem. Je zjevné, že prostředí, které palma roztáčí není pro klienta nijak bezpečné, ale cizí a neovladatelné. Toto prostředí může odkazovat na jemu tolik vzdálenou běžnou společnost, která pro něj představuje opak stabilního a známého prostředí lesů, křovin a parků. Tato změna způsobu výtvarného pojetí artefaktu může souviset se změnami psychických funkcí a obzvláště, pokud se jedná o dlouhodobé a chronické bezdomovectví, může být spouštěčem fantazijních představ jako forma úniku před postupnou degradací a neschopností svou situaci změnit. Vzhledem k tomu, že jsem nemohla být při tvorbě posledních dvou obrazů přítomna, nemohu doložit případné souvislosti se změnami v životě klienta.

Další obraz s ostrovy a hradem nejeví znaky perspektivního členění prostoru, přesto je tento artefakt poměrně originálním pokusem o práci s obyčejnými vodovkami, které klient zarputile odmítal. Tvorba pana V. umí být rozmanitá, jedná se o jednoznačný posun ve výtvarném provedení. Hrad působí jako by byl porostlý křovinami, je maskovaný, aby splynul s prostředím. Tento posun je jakýmsi vykročením ze spleť nití a klubek, z neurotického a mechanického zpracovávání. Přesto si lze všimnout, že hrad je podobně zaškrtán a zašrafován jako úkryt uprostřed americké pouště na předešlém obrázku. Hrad je patrně záměrně namalován zelenou barvou, klient sám chodí odíváný v maskovaných soupravách a klobouku. Spíše než nedobytná tvrz, je zde hrad zahalen a nenápadně splývá s přírodou. Obraz působí uvolněně, otevřeně, proudí zde vzduch i voda. Je zde významný komunikační prvek. Ostrovy spolu mohou komunikovat, pokud by o komunikaci někdo stál, protože nepropustnost, barikády a spletitost vodě tentokrát ustoupily. Modrá barva, jež lemuje světle zelené

ostrovy působí klidným dojmem, nebucuje ani netopí. Slouží jako bezpečná koryta pro někoho, kdo může na ostrov připlout.

Obrázek 23: Ostrovy

11 Využití arteterapeutické intervence u lidí bez domova

Arteterapie je pro cílovou skupinu bezdomovců jednou z možností svobodného autentického projevu. Mezi jednoznačně pozitivní účinek, který umělecká tvorba ve skupině bezdomovců přináší, je její úloha komunikace. Bezdomovci nemají možnost s běžnou populací kromě sociálních pracovníků komunikovat, neboť jsou pro svůj životní styl odmítáni a pro běžnou populaci představují rizika. Skrz výtvarnou tvorbu je zde pro komunikaci budován bezpečný prostor. Arteterapeutická intervence je pro lidi bez domova podstatně důležitou opakující se kontinuální zkušeností, kterou jim prostředí ulice poskytnout nemůže. K vytvoření určitého povědomí o přínosech arteterapeutické intervence u lidí, kteří žijí na ulici je třeba odhadnout a znát, co jim ulice nemůže nabídnout a jakým způsobem je tímto životním stylem jedinec postižen. Bezdomovectví představuje široké spektrum faktorů, které znehodnocují celou škálu jedincovi osobnosti a arteterapie má schopnost tyto zanedbané a zasažené části spatřit.

Arteterapie zde plní další významnou funkci, kterou je možnost sebe prezentace, sebeuplatnění a seberealizace. Schopnost tyto potřeby a kompetence vnímat je u lidí bez domova téměř zakrnělá nebo zcela mizí. Bezdomovci si díky zkušenosti s výtvarnou tvorbou osahávají dávno zapomenuté nebo potlačené potřeby, které mohou být skrze výtvarnou tvorbu naplňovány. Jedná se o obnovu emočního prožívání, jež bývá otupělé a vyhaslé, tvoří se a posilují se jedincovi sociální vazby, podporuje se obnova běžných sociálních rolí, hranic a sociálních norem. Arteterapie tak nabízí možnost naplnění individuálního lidského potenciálu a sociálního kapitálu, jež představuje podstatnou součást kvality života. Arteterapie bezesporu podporuje sociální adaptaci, která se u bezdomovců vytrácí a která je klíčová pro jejich reintegraci. Zároveň slouží jako prostor pro trénink funkčních způsobů chování oproti zaběhnutým nefunkčním mechanismům.

Další neopomenutelný význam umělecké tvorby s bezdomovci souvisí s přetvářením jejich identity. Vzhledem k tomu, že bezdomovci svou identitu často

mění, s tou bezdomoveckou se neztotožňují a s většinou společností také ne, je pro ně nabídka identity umělce přijatelná a pozitivně akceptovaná. Arteterapeutická intervence u lidí bez domova přináší celkové odlehčení jejich tíživé životní situace, neboť v neposlední řadě přesouvá pozornost na výtvarná díla. Arteterapeutický program je pro skupinu bezdomovců přínosnou, uspokojující a naplňující zkušeností. Přestože má arteterapie s bezdomovci jistý počet pozitivních předpokladů pro její aplikaci, je třeba s ohledem na tuto cílovou skupinu zmínit i jistá rizika, která tuto práci doprovází a týkají se jak výběru technik, tak samotné interpretace a analýzy artefaktu.

11.1 Možnosti interpretace a analýzy výtvarné tvorby u lidí bez domova

Interpretace artefaktů u lidí bez domova může být realizována několika způsoby. Charakteristická metoda rožnovské školy, která předpokládá aktivitu studentů a určitou schopnost reflexe, nelze v tomto rozsahu aplikovat u skupiny bezdomovců. Zpočátku jsem klienty ke společnému zhodnocení jejich prací vybízela, snažila jsem se je posadit do kroužku a o svých dílech rozmluvit. Z mého pohledu jsem je tím vystavila nechtěnému utrpení a záhy jsem tuto část programu nahradila větší časovou dotací pro samotnou výtvarnou tvorbu. S ohledem na výtvarné zkušenosti s touto cílovou skupinou upřednostňuji aplikaci metody, která klade důraz na proces výtvarné tvorby, tedy primární formu arteterapie, v literatuře občas zmiňovanou jako arteterapii prvoprocesovou.

Interpretování a analýzu výtvarného díla lze zprostředkovat přirozenou a nenásilnou formou. S klienty je možné v procesu jejich tvorby komunikovat, metodicky do ní vstupovat, odhalovat výtvarné stereotypní rysy, a především sledovat způsob, jakým klienti na tyto intervence reagují. Vynášení symboliky a její analýza není pro tuto cílovou skupinu bezpečná z několika důvodů. Terapeutický přesah výtvarné tvorby může u klientů vyvolat nečekané reakce, jejichž zvládnání a průběh není a nemůže být nikým doprovázen nebo ošetřen. Klient

se po arteterapeutickém programu nevrací do bezpečného prostředí, ale jde zpět na ulici, která jeho domovem není. Vzhledem k tomu, že tento arteterapeutický program probíhal formou otevřeného ateliéru, nelze nikdy předvídat, kdo se ho účastní, jakou poruchou trpí, v jakém přichází psychickém stavu, rozpoložení apod. Proto je v tomto případě nutné s vysokou opatrností volit i výtvarné techniky, které ač se zdají být neškodné, mohou zapříčinit emoční rozjezd, agresivní reakce nebo prohloubit stavy deprese, psychotické bezhraniční stavy a těžké úzkosti. Pokud se arteterapeut s klientem pustí do neznámých vod například akčního akvarelu, je zde důležitá jeho naprostá bdělost, přítomnost a schopnost klientovi emoční stavy empaticky doprovázet.

Díky arteterapii lze s klientem komunikovat o jeho niterných pocitech strachu obav nebo skrytých souvislostech s příčinami bezdomoveckého způsobu života, které by verbálním způsobem byly obtížně a téměř nemožně sdělitelné. Příkladem může být v koláži (příloha č. 4) znázorněná obava klienta, který vycítl, že léto se schyluje ke svému konci a neodvratně nastává období podzimu a zimy. Pro veškerou populaci bezdomovců je toto období životně ohrožující, je doprovázeno četnými úrazy, omrzlinami a častější úmrtností než v jiných ročních obdobích. Dalším příkladem může být artefakt, kde se klient snažil vystihnout extrémně náročné, životně vysilující podmínky pobytu na ulici. Vyšťavující a téměř smyslu zbavující bezdomovecký styl života je zde prezentován v jednoznačných podobách pouštní scenérie (obr. č. 20) a Palmy (obr. č. 21).

Podstatou arteterapeutické práce s bezdomovci je především respektování jejich volby pro výtvarný materiál, námět a jejich rozhodnutí, pokud o tvorbě nechtějí hovořit, ať je to z jakéhokoli důvodu. Určitá tendence těmito lidem připomínat nebo naznačovat, aby svůj životní styl změnil a z bezdomovectví se vymanili nemá v této atmosféře své místo. Většina z nich se s rolí bezdomovce neztotožňuje, neboť zde pracují obranné mechanismy s cílem tuto skutečnost zpochybnit. Hlubší spolupráce, která by byla zaměřená na proces změny a postupné obnovy desociované osobnosti je možná na jiném stupni sociální

adaptace. Arteterapie, která by mohla podrobněji a systematictěji pracovat s osobností jedince žijícího na ulici vyžaduje chráněné, stabilní prostředí, a proto je vhodné takovou formu aplikovat například v rámci ubytovacích zařízení. Přesto obdoba těchto otevřených uměleckých programů má svou úlohu a podstatný význam.

Závěr

Získaná zjištění předkládám v této závěrečné části práce. Cílem této bakalářské práce bylo popsat fenomén bezdomovectví v jeho kontextu sociálně patologických jevů ve společnosti. Ze získaných zjištění vyplývá, že bezdomovectví je specifický jev, který jedince ohrožuje ve všech oblastech jeho života. Bezdomovectví má tendenci se prohlubovat a jedinec je postupem času od většinové společnosti naprosto izolován a v konečném důsledku vyloučen. Pomoc je pro bezdomovce z hlediska zdravotní a psychoterapeutické péče nedostatečná, chybí zde legislativní opatření, které by zdravotníky opravňovalo tuto péči poskytovat. Pro bezdomovce je poskytována pomoc převážně zabezpečující naplnění základních životních potřeb jako je jídlo, spánek a oblečení.

Psychoterapeutická péče pro cílovou skupinu bezdomovců je v České republice vzácností, z čehož vyplývá i nedostatek dalších léčebných metod, které z ní vychází. Arteterapie s cílovou skupinou bezdomovců v České republice nedosahuje náskoku zahraničních kolegů a teprve se nachází ve svých počátcích. Pro bezdomovce je možnost výtvarného vyjádření podstatnou součástí jejich bezčasého a bezhraničního stylu života i prostředí, ve které přežívají, neboť nabízí pravidelnou kontinuální aktivitu. Docházení do uměleckého programu navíc nabízí budování zdravých sociálních vazeb v chráněném a podnětném prostředí. U cílové skupiny bezdomovců upřednostňuji aplikaci arteterapeutické metody zaměřené na proces tvorby oproti verbalizaci a klasické interpretaci obsahu symbolů obsažených v artefaktu ve skupině. Bezdomovci jsou dle zjištění schopni využít nabízeného léčebného potenciálu trojrozměrného vztahu klient, terapeut a artefakt k efektivnější komunikaci a sebevyjádření.

Účinné faktory, které lze při práci s bezdomovci využít jsou abreakce, katarze a korekční zkušenost. Zásadní význam má také neverbální komunikace, která umožňuje svobodné, osobité a uvolňující vyjádření mnohdy i kvalitněji než na verbální úrovni. Neverbální komunikaci vede převážně naše nevědomí a je nám přirozená. Díky její obsahově sdělovací složce můžeme v neverbální

komunikaci vyjádřit naše nejniternější pocity a obavy prostřednictvím symbolů, kreativity a naší jedinečnosti.

Mezi nově objevený účinný faktor považují možnost ztotožnění se s identitou umělce, namísto předhazování role outsidera. Z dalších zjištění vyplývá, že bezdomovci se skrz uměleckou tvorbu znovu setkávají s běžnou formou komunikace a akceptací jejich osobnosti, což přispívá k postupné adaptaci schopností potřebných k naplňování vyšších lidských potřeb, což dále přispívá k možnému reintegračnímu procesu. Arteterapie s cílovou skupinou bezdomovců má z hlediska otevřeného charakteru ateliéru svá interpretační omezení, klient se doposud nenachází v prostředí bezpečně zpracovat podněty, které k němu při arteterapeutické intervenci přicházejí. Úkolem arteterapeuta je odpovědně očekávat situace, kdy může výtvarná tvorba ovlivnit klientovo prožívání nebo jej dokonce ohrozit. Specifikem takové práce by měla být jeho bdělá a naslouchající přítomnost.

Díky zkušenosti s prací se skupinou bezdomovců byl potvrzen předpoklad, že jsou schopni vzájemné spolupráce ve skupině a pravidelné účasti na uměleckém programu. Specifika výtvarné tvorby bezdomovců se mi podařilo přiblížit spíše z hlediska snahy o zformulování vhodného arteterapeutického přístupu a jeho přínosech než z označení typických charakteristik bezdomovecké tvorby. Charakter a společné znaky tvorby lidí bez domova zůstává stále otevřenou a pro mne ne zcela probádanou oblastí. Přesto lze z dostupných zjištění odhadovat, že v tvorbě u lidí bez domova se bezesporu objevují výtvarně zpracované hluboké obavy a strachy z nadcházejících potenciálně ohrožujících situací, odkazuje k problematice závoslostí, odkrývá utrpení souboje s pouličním bezprizorním životem nebo reflektuje pocit naprosté formy vyloučení a snahy o navázání kontaktu s majoritní společností.

Seznam zdrojů

- Barták, M. (2004). *Bezdomovství v ČR: Zdravotní stav bezdomovců a jeho determinanty*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně, Ústí nad Labem.
- Běťák, L. (1997). *Základní otázky analytické psychologie a psychoterapie v praxi*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka.
- Cognet, G. (2013). *Dětská kresba jako diagnostický nástroj*. Praha: Portál.
- Drvota, S. (1973). *Osobnost a tvorba*. Praha: Avicenum.
- Edgar, B., Meert, H. (2006). *European Observatory on Homelessness: Fifth Review of Statistics on Homelessness in Europe*. European Federation of National Organisations Working with the Homeless.
- Essence, J. (2014). *Expressive art therapy program for homeless adults: A grant proposal*. Nepsublikovaná diplomová práce. Long Beach: California State University.
- Fiala, J. (2002). *Exhumace a rehabilitace. Výtvarné umění* [online]. In <http://casopis.vesmir.cz/clanek/exhumace-rehabilitace> [cit. 2002-01-06].
- Dostupné z :<<http://casopis.vesmir.cz/clanek/exhumace-rehabilitace>>.
- Fitzpatrick, S., Kemp, P., Klinker, S. (2004). *Bezdomovství – přehled výsledků výzkumů z Velké Británie*. Kostelec nad Černými lesy: Institut zdravotní politiky a ekonomiky.
- Franz, M.L. (2011). *Psychologický výklad pohádek*. Praha: Portál.
- Freudová, A. (2006). *Já a obranné mechanismy*. Praha: Portál.
- Glennová, M. (2009). *Artmuseum.cz: Kubismus* [online]. In <http://www.artmuseum.cz> [cit. 2009-06-09]. Dostupné z: http://www.artmuseum.cz/smery_list.php?smer_id=77>.
- Gussak, D. E., Rosal, M., N. (2016). *The Wiley Handbook of Art Therapy*. Chichester: John Wiley & Sons.

- Hartl, P., Hartlová, H. (2000). Psychologický slovník. Praha: Portál.
- Hogan, S. (2001). Healing arts: the history of art therapy. London: Jessica Kingsley Publishing.
- Hradecký, I., Hradecká, V. (1996). Bezdomovství – Extrémní vyloučení. Praha: Naděje o.s.
- Hradecký, I. (2007). Definice a typologie bezdomovství. Zpráva o realizaci aktivity č. 1 projektu Strategie sociální inkluze bezdomovců v ČR. Praha: Naděje o.s.
- Hruška, L. (2017). Město budoucnosti. *Nový prostor*, 493(3), 28-31.
- Chadima, M. (2007). Charitativní péče – Dějiny a současnost. Hradec Králové: Gaudeamus.
- Jebavá, J. (1997). Úvod do arteterapie. Praha: Karolinum.
- Keller, J. (2013). Posvícení bezdomovců, úvod do sociologie domova. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Koblicová, A. (2000). Arteterapie a psychoterapie v období dospívání. In Slavík, J. (ed.). Současná arteterapie v České republice a v zahraničí. Praha: Univerzita Karlova.
- Kohoutek, R. (2009). Vliv rodiny na rozvoj duševna a osobnosti člověka [online]. In rudolfkohoutek.blog.cz. Psychologie v teorii a praxi. [cit. 2009-12-6].
- Dostupné z: <http://rudolfkohoutek.blog.cz/0912/vliv-rodiny-na-rozvoj-osobnosti-cloveka>.
- Kaščíková, N. (2007). Obranné mechanismy z psychoanalytického, etologického a evolučno-biologického aspektu. Trenčín: Pro mente sana s.r.o.
- Koukolík, F., Drtilová, J. (2006). Vzpouza deprivantů: Nestvůry, nástroje, obrana. Praha: Galén.
- Kratochvíl, S. (1995). Skupinová psychoterapie v praxi. 1. Vyd. Praha: Galén.

- Kyzour, M. (2009). Arteterapie [online]. In Arteterapie.wz.cz.: Rožnovská interpretační arteterapie. [cit. 2010-06-17].
- Dostupné z :<<http://www.arteterapie.wz.cz/index.html>>.
- Langmaier, J., Matějček, Z. (2011). Psychická deprivace v dětství. Praha: Karolinum.
- Laplanche, J., Pontalis, J. (1996). Psychoanalytický slovník. Bratislava: Veda.
- Lečbych, M. (2016). Rorschachova metoda, integrativní přístup k interpretaci. Praha: Grada Publishing.
- Lewis-Williams, D. (2007). Mysl v jeskyni. Praha: Academia.
- Lhotová, M. (2010). Proměny výtvarné tvorby v arteterapii. České Budějovice: Scienta.
- Mareš, P. (1999). Sociologie nerovnosti a chudoby. Praha: Sociologické nakladatelství
- Maslow, A. (2014). O psychologii bytí. Praha: Portál.
- Mikešová, D. (2010). Člověk bez domova: arteterapie s bezdomovci. *Arteterapie*, (22-23). 58-62
- Orwel, J. (2015). Na dně v Paříži a v Londýně. Praha: Argo.
- Paton, C. (2005). Intenzivní péče v psychiatrii. Praha: Grada Publishing.
- Pěnkava, P. (2015). Socioterapie jako metoda působení na jednání a postoje klienta [online]. In <http://socialniprace.cz>. [cit. 2015-1]
- Dostupné z: <http://www.socialniprace.cz/zpravy.php?oblast=3&clanek=721>>.
- Perout, E. (2005). Arteterapie se zrakově postiženými. Praha: Okamžik.
- Potměšilová, P., Hajdušková, L., Komzáková, M., Lhotová, M., Slavík, J. (2010). Arteterapie v institucionální výchově: znak + symbol, percepce + interpretace. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

- Průdková, T., Novotný, P. (2008). *Bezdomovectví*. Praha / Kroměříž: Triton.
- Ravenhilm, M. (2016). *The Culture of Homelessness*. New Yourk: Routledge.
[online] In <https://www.theguardian.com> [cit. 2014-05-08] Dostupné z:
<https://www.theguardian.com/society/2014/aug/05/homeless-art-club-royal-academy-london>
- Rix, J. (2014). The art club for homeless people under the Royal Academy's roof.
- Rubínová, A. (2008). *Přístupy v arteterapii: Teorie a technika*. Praha: Triton.
- Slavík, J. (2003). Přenos a jeho lateralizace v arteterapii. *Arteterapie*, 2003, 2, č. 3 (únor), 20-26.
- Slánská, D., osobní rozhovor, 20. 4. 2016
- Steinerová, K. (2015). *Krajina arteterapie*. [online] In <https://psychologie.cz>
[cit. 2015-30-01] Dostupné z: <https://psychologie.cz/krajina-arteterapie/>
- Syřišřtová, E. (1989). *Skupinová psychoterapie psychotiků a osob s těžším somatickým postižením*. Praha: Avicenum.
- Šicková-Fabrice, J. (2008). *Základy arteterapie*. Vyd. 2. Praha: Portál.
- Štěchová, M., Luptáková, M., Kopoldová, B. (2008). *Bezdomovectví z pohledu kriminologie – závěrečná zpráva*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci.
- Šupková, D. (2007). *Zdravotní péče o bezdomovce v ČR*. Praha: Grada Publishing.
- Švancarová, L., Švancara, J. (1964). Znaky organicity v dětské kresbě. [online]. In L. Švancarová, Švancara, J. (47-54). Dostupné z:
https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/107297/B_Philosofica_11-1964-1_6.pdf?sequence=1>.
- Ústav zdravotnických informací a statistiky v Praze. (2014, 1. duben).
Mezinárodní statistická klasifikace nemocí a přidružených zdravotních

problémů: Desátá revize obsahová aktualizace k 1. 4. 2014 technické opravy k 1. 3. 2017 [vid. 1-1-2013]. Dostupné z:

<http://www.uzis.cz/publikace/mezinarodni-statisticka-klasifikace-nemoci-pridruzenych-zdravotnich-problemu-mkn-10-dil-tabelarni-ca>>.

Vágnerová, M. (2004/2008). Psychopatologie pro pomáhající profese. Praha: Portál.

Vágnerová, M., Csémy, L., Marek, J. (2013). Bezdomovectví jako alternativní existence mladých lidí. Praha: Univerzita Karlova v Praze.

Víchová, V. (2006). Arteterapie v práci s adolescenty (Písemná práce k bakalářské zkoušce, Pražská vysoká škola psychosociálních studií, Praha, ČR). Dostupné z: http://www.pvsps.cz/dev/data/2017/03/01/12/vichova_vera_-_2006.pdf>.

Zatloukal, L. (2006). Bezdomovci a poskytovatelé sociálních služeb v moderní společnosti – trochu jiný pohled. Brno: Asociace vzdělavatelů v sociální práci. *Sociální práce (4)*, 2006.

Winnicott, D. W. (1958). Through pediatrics to psychoanalysis. New York: Basic Books.

Seznam obrázků a tabulek

Seznam obrázků

Obrázek 1: Umělecký klub Royal Academy pro bezdomovce v Piccadilly	59
Obrázek 2: Panák	65
Obrázek 3: Brána, kterou chci projít	66
Obrázek 4: „Varovná koláž“	68
Obrázek 5: Zahrada	69
Obrázek 6: Studená koláž.....	70
Obrázek 7: Zahrada II	71
Obrázek 8: Nymfa.....	72
Obrázek 9: Bez názvu	73
Obrázek 10: Zvířecí rodina	74
Obrázek 11: Zahrada	75
Obrázek 12: Bez názvu	76
Obrázek 13: Zabití Medúzy	77
Obrázek 14: Šípková Růženka	78
Obrázek 15: Akční akvarel-Trpaslík	79
Obrázek 16: Pernková chaloupka.....	81
Obrázek 17: Pálení čarodějnic.....	81
Obrázek 18: Májka	83
Obrázek 19: Podzim	84
Obrázek 20: Létající zvony.....	86
Obrázek 21: Kaktus	87
Obrázek 22: Palma	88
Obrázek 23: Ostrovy.....	90

Seznam tabulek

Tabulka 1: Obranné mechanismy a copingové strategie (dle Paulík, 2010)	32

Seznam příloh

Příloha 1: Tradiční slangové výrazy bezdomovců

Příloha 2: Srovnání uspokojování a změna hierarchie potřeb u lidí bez domova

Příloha 3: Rozhovor s Michaelem Singerem

Příloha 4: Kolážovitá tvorba pana T.

Příloha 5: Kresba portrétu (pan M., 25 let na ulici)

Příloha 6: Hrníček z hlíny (pan M., 25 let na ulici)

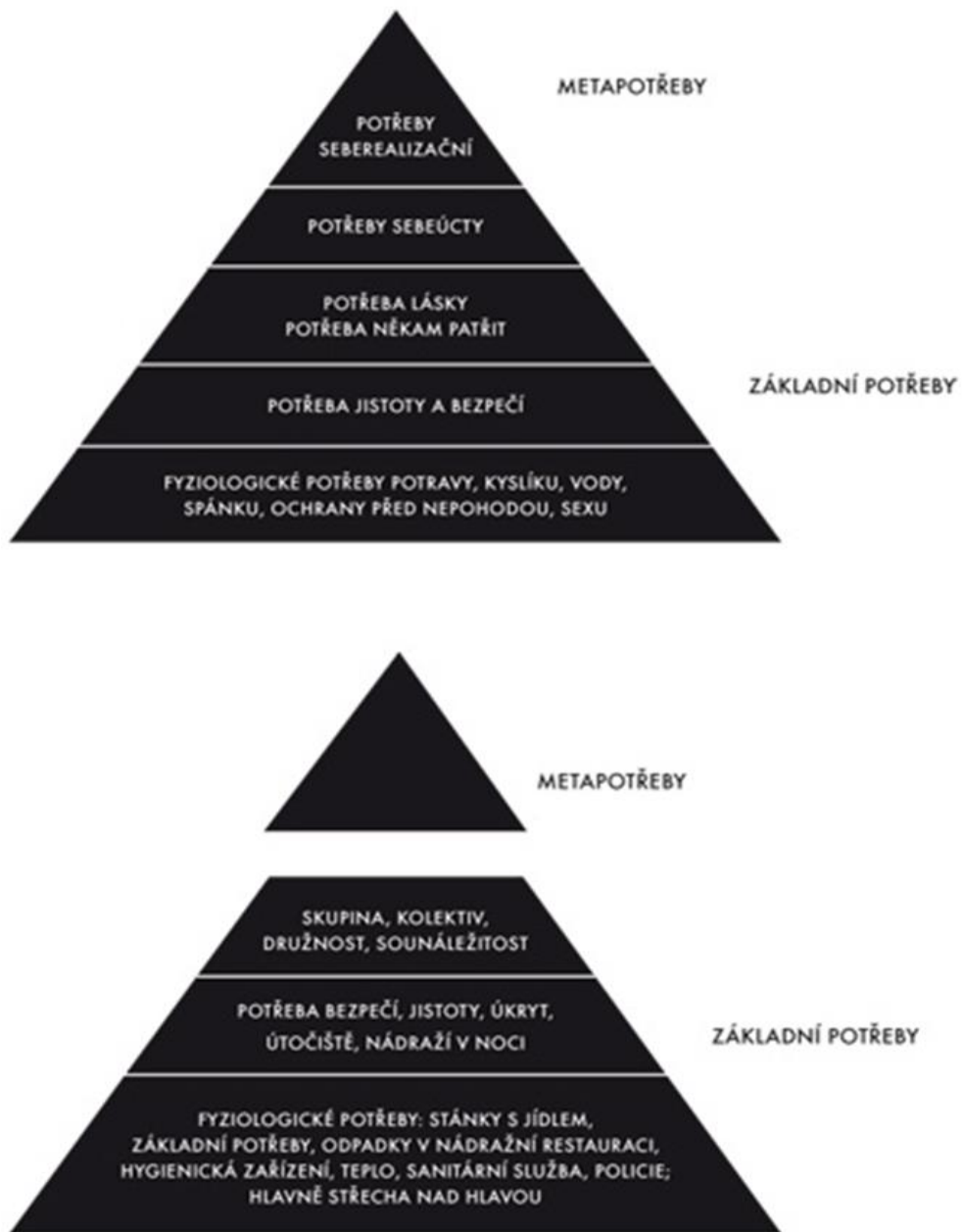
Příloha 7: Masky (klient 50 let, 2 roky na ulici)

Příloha č. 1 Tradiční slangové výrazy bezdomovců

Slang bezdomovců	Význam
<i>Bezinky</i>	<i>Lidé bez jakéhokoliv zázemí</i>
<i>Pouliční směs</i>	<i>Osoby sociálně slabé</i>
<i>Bezáci</i>	<i>Osoby dočasně bez přístřeší</i>
<i>Republikový oříšek</i>	<i>Lidé v beznadějně životní situaci</i>
<i>Streetpeople</i>	<i>Osoby v nouzi</i>
<i>Děti ulice</i>	<i>Osoby, jejichž sociální situace je nejistá</i>
<i>Tulák</i>	<i>Lidé dočasně nepřizpůsobení</i>

Zdroj: Hradecký, Barták, Cvrček a kol. 2007, s. 29

Příloha č. 2 Srovnání uspokojování a změna hierarchie potřeb u lidí bez domova

Zdroj: Hradecký, & Hradecká, (1996)

V malování hledáme ztišení

Text: Libor Hruška

Kurzy pro lidi z ulice v naději vedete už přes dva roky. Objevil se za tu dobu mezi účastníky opravdu velký malířský talent?

Podívejte, já učili i v jiných lidových kurzech a řeknu vám jednu věc: když někdo má zájem malovat, tak to v něm prostě je.

Za ta léta praxe jsem opravdu nepotkal člověka, který by byl pro malování úplně ztracenej, což je značně pozitivní zpráva. To jen školy potřebují vytvářet dělítku: tenhle má velkej talent a tenhle jen průměrnej. Je tu ale ještě jedna věc, člověk musí docházet pravidelně. Ani mně se kolikrát nechce, vykašlal bych se na to, ale fakt je důležité se zúčastnit-ta pravidelnost je potřeba stejně jako ve sportu nebo v práci.

Je fakt, že tohle mají umělec na volné noze a bezdomovec společné – žádný pevný řád, žádné od do, specifické vnímání času. Poměrně nebezpečné.

Přesně tak, je to tvrděj boj a nikdy nemáte vyhráno. Přijde další den, trochu povolíte a ten den se posere raz dva. **Zpátky k těm kurzům, koho to napadlo?**

Koho? Mě samotnýho a váže se k tomu historka. V Baráku na hlavním nádraží, kde teď sídlí Naděje, jsem po revoluci dělal tři a půl roku v týdeníku Respekt. No, a jednou si takhle jedu devítkou od kamaráda ze Žižkova a najednou mě něco přimělo vystoupit a jít se podívat dovnitř, do Naděje. Vyšel vedoucí pan Vondruška – výbornej chlápek, pětatřicet let, charisma jako blázen – a ptal se, co potřebuju. A já mu popravdě říkám: „No já vlastně ani nevím“. Ale dali jsme se do řeči a já mu povídal, že maluju, tak jsme si plácli, že uděláme nějaké kurzy.

A přišla první lekce.

První tři úterky jsem tam čekal a nikdo. Vondruška byl z toho taky rozpačitej, ale já jsem mu říkal: „Pane Vondruška, to nevzdáme, vydržíme!“ A pak přišla zima, mráz, a lidi začali chodit. Sedm osm klientů a mezi nimi velký talenty. A taky výborný lidi. Já s nimi jezdím i na soustředění, třeba s horolezcema, kde se plácáme po skalách. Tady jsou klienti vzorný, úplně splynout s přírodou, pak ale jedeme do města a tam se promění v někoho úplně jinýho, oni normálně skočej šipku do kontejnerů a začnou v něm hrabat. Existuje na to nádherný

termín, jímž to sami označují: fárání. No, řádní občané se tohoto úkonů dost děsnej...

Odráží se na obrazech drsný život jejích autorů?

Jednoznačně. Jednou jsem tam měl mladého mladého introverta, zadal jsem téma a on udělal něco neuvěřitelně hlubokého, jak ilustrace nějaké stati od C. G. Junga či tak, přes ten svůj úděl spustil sondu, která se dotýkala opravdických archetypů. Úplně jsme ve středisku zkoprněli. Tvrdý život se samozřejmě odráží v tvorbě všech, ale co vytvořil tenhle člověk, je pro mě nezapomenutelný. Snažíme se to kormidlovat pozitivním směrem – už to, že se sejdeme v teple a máme tam nějaký rohlíky, koblihy a čajíček, je dobrý. Pro klienty je to azyl, forma vnitřní emigrace. Začínáme meditací a já jím pak říkám: hele, teď máme dvě hodiny a buď je prosejeme, nebo si užijeme. Zkuste se odstříhnout od toho, co bylo a co bude a na ty dvě hodiny se co nejvíc věnujte tomu, na čem tady pracujeme.

Zabírá to?

Zhruba po hodině práce se to překlopí, lidi se ztišej, přestanou myslet na hovadiny a začne skutečná magie. Druhá půlka lekce už je pak spirituální, ale skvělý je, že to vychází ze země. Protože se položily dobré základy, není to jako v

nějakých pochybných kurzech ezoteriky. Začne se prací a z ní pak stoupá duch. Blbý je, když někdo přijde pod vlivem, uvidíte, jak ten člověk zahlcuje svý okolí a ruší ho. Ale já ty lidi nevyhazuju, vždyť já mnohokrát v takovém stavu pracoval. Na druhou stranu já jsem taky u práce dřív hodně chlastal, ale to jsem byl mladej a měl hodně síly. Dělal jsem si šestimetrové formáty, házel energií a taky to nebylo špatný. Dneska pracuju čistej, jen tak si všimnete, když přichází to, o čem jsem mluvil před chvílí. Když se ztišíte, tak si povšimnete, když jste pod vlivem, vidíte jen sebe a zas jen sebe.

Pozná se to na obrazu?

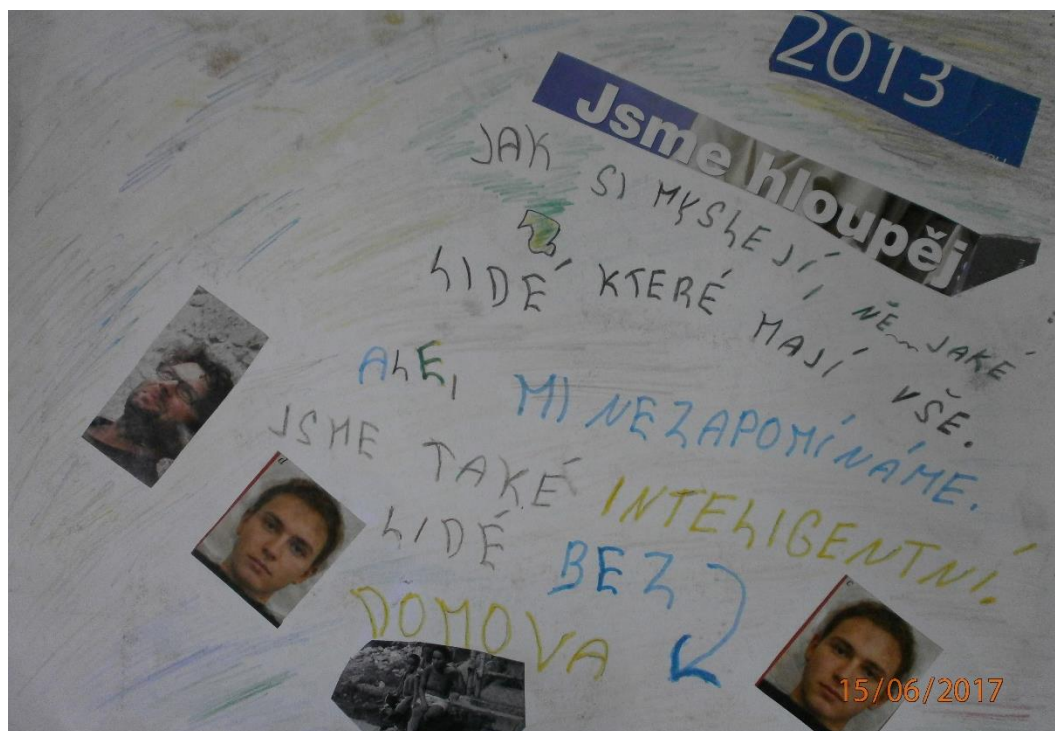
Když je obraz povedenej, tak vypadá, že vznikál pod vlivem, ale přitom je dělanej úplně za střízliva, a když je obraz dělanej pod vlivem, tak je většinou blbej.

Stane se vám, že vás někdo uhrane na ulici a v jeho oslovíte, zda by nechtěl namalovat?

Jo, když je někdo hodně výraznej a bylo by mi líto o něj přijít, tak překonám stud a na toho člověka vystartuju, jestli by nechtěl namalovat.

Zdroj: Časopis Nový Prostor: *Město budoucnosti*

Příloha č. 4 Koláže pana T.

Příloha č. 5 Trpaslík pana M.

Příloha č. 6 Hrníček pana V.

